

Polická, Alena

Sociolexikologie a sociolingvistika inovací

In: Polická, Alena. *Dynamika šíření lexikálních inovací : identitární neologie a sociolektologie ve francouzském jazykovém kontextu*. Vydání první Brno: Masarykova univerzita, 2022, pp. 12-61

ISBN 978-80-280-0031-8; ISBN 978-80-280-0032-5 (online ; pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/144951>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

2 SOCIOLEXIKOLOGIE

A SOCIOLINGVISTIKA INOVACÍ

La langue ne retient qu'une minime partie des créations de la parole ;
mais celles qui durent sont assez nombreuses pour que d'une époque à l'autre
on voie la somme des formes nouvelles
donner au vocabulaire et à la grammaire une tout autre physionomie.
Cours de linguistique générale selon les notes du cours de F. de Saussure ([1916] 1996a: 232)

≈

Jazyk si podrzuje z výtvorů mluvy jen minimum.
Ale těch, které přetrvají, je přesto dost na to, abychom mohli konstatovat,
že úhrn těchto nových forem dává slovníku a gramatice
z jednoho období do druhého zcela novou tvářnost.
Překlad Františka Čermáka: *Kurz obecné lingvistiky* (1996b: 197)

Francouzština jako jakýkoli živý jazyk proměňovala a stále proměňuje svou podobu. Vývoj jazykového systému označovaného jako francouzština dokumentují kromě autentických psaných projevů (a pro nejnovější dobu v menší míře i nahrávek) také oficiální formy prezentace daného systému (gramatiky, slovníky, ortografické a ortoepické příručky aj.). Ať už mají preskriptivní nebo deskriptivní charakter, nevyhnou se selekci jevů ze sumy promluvových aktů mluvčích tohoto světového jazyka a valorizaci určitých jeho variant (geografických, sociálních).

Varianty v tomto procesu záměrně či nezáměrně ignorované mohou (ale nemusí) být předmětem lingvistického zájmu v budoucnu, kdy společenské transformace uvedou do centra jev dříve periferní, který unikl oficiálnímu popisu. Objevení „nového“ rysu jazyka tak často nebývá důsledkem rychlého rozšíření kreativního prvku, ale legitimizací dříve opomíjeného.

Na rozdíl od přírodních věd, kde např. v meteorologii fungují klimatické modely předpovědi počasí, je prediktabilita vývoje jazyka velmi malá. Přesto se lingvisté o včasné zachycení hlavních tendencí jeho proměn snaží, a to analýzou spontánní mluvy, a zejména pak studiem vyjadřování mládeže, jež je ve své podstatě předobrazem budoucího úzu.

Z „výtvorů mluvy“ se na jazykovém trhu prosadí jen zlomek. Nejen kvůli tomu, ale i z důvodu obtížného metodologického uchopení problematiky a ze samotné

povahy studovaného materiálu byla studia mluvy mládeže (a částečně stále jsou, a to nejen ve frankofonním prostoru) dlouhou dobu považována za okrajovou a v důsledku toho méně prestižní oblast lingvistiky, zejména pak zabývali-li se pouze lexikem.

Je-li ale ve výše uvedené citaci legitimní označit „úhrn nových forem“ mezi časovými obdobími jako důsledek jazykové změny, pak mají také její jednotlivé prvky, které již Ferdinand de Saussure nazýval jako inovace, striktně vědecky stejnou váhu, ať už jde o příznakové slovo nově zařazené do slovníku, nový produktivní sufix, novou syntaktickou konstrukci či třeba o intonační konturu.

V „bibli“ (nejen) frankofonní lingvistiky, *Kurzu obecné lingvistiky* (1916, český 1996 v překladu F. Čermáka), nalezneme rychlým dotazem do tzv. jádra (*core*) francouzsko-české části paralelního korpusu *InterCorp*, verze 13 (Nádvoříčková a Vavřík 2020), že lemma *innovation* je v knize použito celkem 32krát v různých kolokacích. Slovo samo však v kurzu, sestaveném Ch. Ballym a A. Sechehayem ze zápisků Saussurových žáků, není definováno jako termín.

V moderní francouzské lexikologii jsou označení *innovation lexicale* („lexikální inovace“) a *néologisme* („neologismus“) brána jako synonyma (viz Walter 1991, Sablayrolles, ed. 2003 aj.), z čehož je patrné, že inovace je hyperonymním označením neologismu.

Lingvistickou definici termínu inovace nalezneme v českých, obecně jazykovědných textech spíše zřídka a shodou okolností opět u F. Čermáka. Ten inovaci v závěrečném „Slovníku lingvistických termínů“ souborné monografie *Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky* (Čermák 2011: 282) definuje jako: „nový jev v jazyce včetně neologismu; proces vstupování nových jevů do jazyka“. Námi podtrženou částí Čermákovy definice chceme poukázat na fakt, že inovace je nutno chápat i v českém prostředí jako hyperonymum (jazyková inovace může být nejen lexikální, ale i hlásková či skladebná). Toto hyperonymum se navíc zdá být méně pojmově zatížené oproti všudypřítomnému, ale neostře vyhraněnému hyponymnímu termínu neologismus, který asociuje většinou jen izolované slovo.

Do českého bohemistického prostředí zavedla Olga Martincová dichotomii neologismus (pro konkrétní jevy) *versus* inovace (pro jevy systémové; Martincová 1983: 11, 28 a 160; Martincová a kol. 2005: 8 aj.). Konstatování totožného znění v *Encyklopedickém slovníku češtiny* (Martincová 2002: 285) i v *CzechEncy: Novém encyklopedickém slovníku češtiny online* z roku 2017, od téže autorky v rámci hesla *neologismus*, je ale poměrně vágní: „vymezení neologismů se rovněž řeší na základě zjišťování poměru neologismů a inovací“ (Martincová 2017). Praktičtější se jeví řešení, které navrhuje Božana Niševa (2014), když tyto termíny neklade do přímé opozice, ale systematicky hovoří o inovačních procesech nebo tendencích (na sebraném neologickém materiálu jazyka médií).

V primárně nelingvistickém *Novém akademickém slovníku cizích slov* je lingvistický termín *inovace* definován po boku právníckého, ekonomického a biologického

subvýznamu následovně: „a) obnovování, obnovení [...], b) zavádění, zavedení něčeho nového [...] *ling.* nový jazykový jev, nová forma v jazyce (fonetická, fonologická, morfologická a syntaktická).“ (Kraus a kol. 2005: 352).

Vynechání lexikální roviny jazyka z předchozího výčtu je zřejmě jen pouhá náhoda, která však podporuje výše nastíněnou inferiorizační hypotézu, tj. že lexikální změny jsou pro svou (zdánlivě) jednoduchou pozorovatelnost a rychlost šíření vnímány společností odlišně od změn ostatních jazykových rovin. Běžní uživatelé se na rozdíl od kognitivně obtížněji uchopitelných formantů jazyka většinou cítí jistí v epilingvistických evaluacích izolovaných slov. Jazykové inovace, zejména u mladé generace, berou jako zábavné a neškodné rozptýlení, případně jako zdroj znepokojení nad směrem pravděpodobného vývoje jazykového úzu v blízké budoucnosti.

Mluvíme-li o jisté marginalitě subdisciplíny lexikologie, tedy zavedeného jazykovědného okruhu bádání, pak je namístě obrátit pozornost i na okruh, který je stále ještě často inferiorizován pro svou relativní „mladost“, ale i metodologicko-teoretický rámec, který jej definuje. Tímto okruhem máme na mysli sociolingvistiku. Díky svému socioprostorovému chápání variací a frekvencí struktur u jednotlivců i skupinovému chápání funkcí jazyka v interakcích mezi mluvčími jde o vědní odvětví zastřešující unikátní interdisciplinární přístupy na pomezí lingvistiky, psychologicko-sociálních věd, geografie a statistiky.

Jak podotýká Čermák, až sociolingvistika dokázala rozpoznat řešení tzv. saussurovského paradoxu, který je tímto autorem definován jako „rozpor mezi nezpochybnitelnou existencí pevného systému (*langue*) a probíhající variabilitou jazyka, která pevnost systému jakoby oslabuje“ (Čermák 2011: 316). Sociolingvistika tímto ukázala, že „dosud zdánlivě nedůležitý a marginalizovaný problém jazykové variability je ve skutečnosti zcela zásadní“ (*idem*: 47).

Je vhodné zmínit, že nadužívání prefixu *socio-* je v jazykovědě opakovaně připomínáno jako redundantní, a to především sociolingvisty samými (Gadet 2004, Mortureux 2000 aj.). Sociolingvistika zůstává lingvistikou za všech okolností, bez člověka a jeho sociální interakce lze vědecky bádát těžko, snad jen je-li jazyk generován stroje.

Generativismus a jeho ambice v 60. letech 20. století ale způsobily, že v reakci na vzrůstající formalizaci lingvistiky bylo označení *sociolinguistics* téměř programově přijato na osmítýdenním semináři Summer Linguistic Institute v roce 1964, jak připomíná Fishman (1991).

Cílem této monografie je představit soubor přístupů, které se věnují dynamickým jevům v lexikonu s ohledem na sociolingvistické aspekty sběru a popisu (nejen generačně) příznakových slov. Navrhujeme označit tuto „sociolingvistiku v lexikologii“ termínem sociolexikologie. Označení sociolexikologie preferujeme pro jeho ekonomičnost a budeme se jej snažit prosadit po vzoru frankokanadských terminologií. Ti cítili nutnost zavést v rámci této vědy o odborném názvo-

sloví subdisciplínu *socio(-)terminologie*, která se zaměřuje na ohlasy úsilí terminologických komisí ve společnosti – tzv. implantabilitu neologismů vytvořených *in vitro* (terminology a terminologickými komisemi) mezi běžné uživatele jazyka (Gambier 1987; pro chronologický vývoj a bibliografický přehled viz Gaudin 2003). Sociolexikologický přístup by se naopak měl zaměřovat na inovace vznikající *in vivo* (mezi uživateli jazyka), s důrazem na metodiku analýzy jejich difundování ve společnosti.

Neologismem sociolexikologie (a to jak v českém, tak i ve frankofonním prostředí) se snažíme zdůraznit variační, sociologický až obecně antropologický přístup k procesu šíření lexika. Potencialitu vzniku a užitečnost tohoto neologismu ostatně předesílá Marie-Françoise Mortureuxová: «... on ne parle pas, jusqu'à présent, de **sociolexicologie*» (= „dosud se o **sociolexikologii* nemluvílo“; Mortureux 2000: 33). Hvězdička před výrazem pro vyjádření izolovaného hapaxu figuruje v jejím dalším výkladu i záhy poté v názvu podkapitoly, po boku dalšího novotvaru, který se ale již prosadil, *socioterminologie*. Sociolexikologii definuje Mortureuxová široce, jako „sociální užívání lexikálních jednotek“ (*usage social des unités lexicales*; *idem*), přičemž zdůrazňuje, že studie tohoto typu existují v lexikologii a částečně i v lexikografii, kde je tento „hluboce sociolingvistický přístup“ nutný pro klasifikaci tzv. *domaines/registres de langue* (= „jazykové úrovně/registry“). Utopická vize standardu a určitá uzurpace idealizovaného a odosobněného lexikonu generativisty pak vedou podle Mortureuxové k tomu, že šíření kompozit s prefixem *socio-* pomáhá legitimizovat osamostatňování oboru, kterému by stačilo označení bez prefixu; ostatně úspěch sociolingvistiky jde bok po boku s úspěchem Chomského lingvistiky (Mortureux 2000: 34).

Jak již bylo řečeno výše, periferní lexikální materiál není nutně „nový“, proto má v sobě zjevný paradox i sám pojem inovace, zejména má-li být považován za *produkt* (nový jev) a ne za *proces* (zavádění, vstupování do systému). O tom ostatně svědčí i rozpor mezi levou a pravou částí významu b) ve výše uvedené definici hesla *inovace* v *Novém akademickém slovníku cizích slov* a ostatně i v Čermákové definici. Proces zavádění novotvarů je předmětem spíše sociolingvistického studia (hledání příčin a aktérů procesu), zatímco výsledek, tedy ustálený nový prvek, je naopak předmětem lingvistického (lexikologického) studia.

V praxi hrají marginální, leč významnou roli jak ojedinělé výskyty slov v textovém korpusu – tzv. hapaxy (z lat. *hapax legomenon*), tak i v řeči nahodile zaznamenané okazionalní kreace. Většinou ale musí být daný novotvar frekvenčně dostatečně atestovaný, aby mohl být na základě opakovaných kontextových zapojení lingvisticky popsatelný. Spadá-li navíc do některé ze slootovorných kategorií, které načrtávají inovační tendence, počet hapaxů v dané kategorii je pak důležitým kritériem rentability daného slootovorného vzorce. Mnohé identitární neologismy jsou ovšem charakteristické právě svou nápadnou nesystémovostí.

Výše jsme naznačili dvojí marginalizaci disciplín, které budou předmětem této monografie: lexikologie (substandardu) a sociolingvistiky (jazyka mládeže).

Tato relativní marginalizace v rámci jazykovědy má ale tu výhodu, že při jejich studiu není lingvista přesycen teoretickými paradigmaty. Ta jsou typická pro jiné jazykovědné disciplíny a značně komplikují vědeckou kooperaci mezi různými „školami“ a potažmo i internacionalizaci výzkumu. Čermák jako jeden z otevřených problémů lingvistiky vidí právě potřebu usmíření a integrace lingvistických teorií, protože „v žádné jiné vědě neexistuje vedle sebe takové množství syntaktických, popř. fonologických teorií“ (Čermák 2011: 244).

Pro studium tématu, které sdružuje subdisciplíny lexikologie a sociolingvistiky, se pro svou interdisciplinaritu otevírá možnost nahlížet na „nové“ v jazyce optikou ostatních hraničních věd, např. v rámci difuzionismu. Ten je jedním z hlavních teoretických konceptů nejen v ekonomii (viz Rogers [1962] 2003) a geografii (viz Hägerstrand 1967), ale uplatňuje se i v sociolingvistice blízké sociologii, konkrétně ve světově etablované pomezí disciplíně, tzv. sociologii inovací (viz Gaglio 2010). Dovolíme si tedy toto průnikové téma označit kalkovaným termínem sociolingvistika inovací (SI), která je z principu subdisciplínou výše nastíněné sociolexikologie, v Nekvapilově terminologii pak typickým příkladem intersubdisciplinarit (tj. interdisciplinarit nižšího řádu) (cf. Nekvapil 2017).

Předmětem takto inovativně označeného intersubdisciplinárního okruhu SI bude především revize konceptu neologie pomocí moderních kvantitativních a kvalitativních metod. V rámci SI bude na časový aspekt – tedy relativní „novost“ jevů – nahlíženo primárně sociolingvisticky. Zajímat nás tedy bude zejména informace, kdo je nejaktivnějším šířitelem inovace a za jakým účelem lexikální novinku šíří, a také jak se neologické výrazivo šíří či nikoli různými sociálními sítěmi (ve smyslu sociologickém).

Zároveň ale budeme brát zvláštní ohled na lexikologické a lexikografické aspekty studovaných jevů. Z lexikologického úhlu pohledu půjde především o otázku, jaký podtyp (sociolektálních) neologismů má největší difuzní potenciál. Z úhlu lexikografického pak půjde především o hledání interpretace pro různé formy selekce, adopce či adaptace neologismů a hledání důvodů ovlivňujících různou rychlost začleňování sociolektismů (především generačně příznakového lexika) do referenčních slovníků.

2.1 Temporalita v proměnách jazyka a metody uchopování synchronie

Les langues changent sans cesse
et ne peuvent fonctionner qu'en ne changeant pas.
A chaque moment de leur existence,
elles sont le produit d'un équilibre transitoire.

Charles Bally: *La linguistique générale et linguistique française* ([1932] 1944: 18)

≈

Jazyky se neustále mění
a mohou fungovat pouze tehdy, nemění-li se.
V každém momentu své existence
jsou výsledkem přechodné rovnováhy.¹

Ballyho „přechodná rovnováha“, Mathesiova „pružná stabilita“, Martinetova „synchronní dynamika“... to je jen zlomek označení, která jazykovědci hledali a stále hledají pro zachycení relativity „aktuálního“ stavu jazykového systému plynoucího časem (a samozřejmě i prostorem).

Na jazyk je totiž možné nahlížet jako na mentální koncept hromadně sdílený jazykovým společenstvím, který je tímto společenstvím idealizován, a tak systematicky odpoutáván od časoprostoru. Jazyk je pro Čermáka „jakožto soubor kolektivních zvyků *produkt minulosti*“ (Čermák 2011: 87, jeho kurziva).

Zkoumáním konkrétních promluvových aktů pak v synchronní projekci badatel dochází k poznání, že se v jazyce určité prvky mění ve vztahu k předchozím etapám vývoje, časově více či méně vzdáleným. Ona hojně diskutovaná jazyková změna je vlastně komparace diachronie a synchronie, výzkumníkova reálného „tady a teď“ s virtuálním „tehdy a tam“.

Reálně se jevíci „tady a teď“ je povětšinou dobře podložené frekvenčně a zařazené do ekologického prostředí. V tzv. haugenovské metafoře (Haugen 1972) termín *écologie* do frankofonní sociolingvistiky zavádí L.-J. Calvet (1999a). Důraz je kladen na okolnosti sběru jazykových dat a na úzké provázání teorie s terénním výzkumem. Naopak nutně virtuální „tehdy a tam“ nelze zkoumat ekologicky. I když „tam“ může odkazovat k témuž geografickému prostoru jako reálné „tady“, je nutné brát v potaz, že se tento prostor v mezičase sociálně proměnil.

1 Překlad autorky. Nebude-li výslovně uvedeno jinak, budou v textu všechny další cizojazyčné citace přeloženy autorkou této práce.

Ze sociolingvistického hlediska je diachronní přístup problematický nejen z hlediska okolností sběru dat v terénu. Komparační sondou do minulosti totiž není až na výjimky možné získat informace o nuancích tehdejšího jazykového povědomí, nedostává se stejné kvantity textů nebo nahrávek atd. Dochází tedy nutně k tzv. interpretačnímu driftu (Eco 2005: 18).

Přesto se (socio)lingvisté snaží alespoň o přibližnou rekonstrukci předchozích stavů jazyka, bez nichž by nebylo možné ozřejmovat a usouvztažňovat tendence v započatých inovačních procesech. V následujících podkapitolách nastíníme možnosti i limity synchronního zkoumání jazyka tak, jak se jeví ve druhé dekádě 21. století, ovšem s vědomím jisté efemérnosti, která pramení z neustálého vývoje teoretických konceptů a především technických nástrojů aplikovatelných na sběr a analýzu lingvistických dat. Závěrečné hledání algoritmu a schematických vyjádření synchronního konceptu si tedy klade za cíl vytvořit text trvalejšího charakteru.

2.1.1 Možnosti synchronního zkoumání jazyka

Pro zkoumání inovačních procesů v jazyce dlouho chyběl obecně akceptovatelný metodologický rámec. Sociolingvistická obec proto s nadšením přijala inovativní metodu Williama Labova, která spočívala ve zkoumání jazykové změny synchronně, konkrétně pomocí generačního srovnávání vybraných proměnných, které vykazovaly známky variability (Labov 1972; jeho výzkum hláskových změn na ostrově Martha's Vineyard podrobněji v češtině prezentuje Chromý 2014: 35–37).

Labovem prosazovaný termín „zdánlivý čas“ (*apparent time*) je jakýmsi metodologickým prototypem stroje času, který ovšem předpokládá přijetí hypotézy dobového zakotvení. Jde o premisu stability řečových projevů v průběhu lidského života, kdy by lidé určitého věku měli vždy ideálně reprezentovat jazyk své generace. Jak ale sám Labov (1981) později připustil, danou inovaci mohou v určité fázi přijmout všechny generace bez výjimky.

Je také nutno vzít v potaz, že mládež, zejména adolescenti, mnohé inovativní substandardní jevy ve svém vyjadřování s přibývajícím věkem opouští (Thibault 1997: 67) a přenos těchto jevů na mladší vrstevníky může, ale nemusí mít kontinuitu.

Generační změny bývají nejčastěji pozorované na lexikálním materiálu – hovoří se o aetalektech neboli „generačních lektech“ (z latinského *aetas* = „věk“), a to převážně v anglosaské literatuře. Jako evidentní je i mezi nelingvisty přijímán fakt, že lexikální složka je nejrychleji se měnící jazyková rovina a v rámci ní pak největší dynamiku vykazuje lexikum mládeže (např. Wintersová a Dirven u vybraných generačně příznakových slov pro tři generace Francouzů přehledně ukazují posuny mezi centrem a periferií lexikální zásoby v jednotlivých generacích; Winters a Dirven 2002: 251–252).

Vědeckých pokusů o zachycení transformujících se jazykových znaků pomocí časosběrné metody, kterou považujeme v lexikálních studiích za průkaznější než výše uvedený Labovův přístup, je však dosud relativně málo (viz Chambers 2009: 206–219). Vycházejí především z generačně nediferencovaných psaných textů, vytěžovaných z internetu pomocí postupně stále více automatizovaných vyhledávačů neologismů. Ty využívají tzv. neologické observatoře, jakou je např. ve Francii koncipovaný projekt *Néoeville*, sdružující mezinárodní tým vědců v oblasti neologické slovní zásoby sedmi různých jazyků², nebo v České republice např. Oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ AV, které vytváří, doposud pouze manuální excerpcí, elektronický neologický archiv, veřejnosti známý jako databáze *Neomat*³ (podrobně viz Goláňová 2011, nejnověji Filačová 2016).

Automatizované excerpcce pomocí exkluze z předdefinovaných slovníků sice pomáhají nalézt potenciální neologismy, téměř výhradně se však tento způsob třídění elektronických dat dotýká změn onomaziologických a jen výjimečně lze zaznamenat také neosémantismy nebo neologické víceslovné výrazy (viz Cartier 2017; starší projekty shrnuje přehledně Radimský 2003, pro bilanci aktuálního stavu v českém prostředí viz Sláma 2017).

Příkladem snahy o uplatnění časosběrné metody v sociolektech mládeže, bez počítačové podpory, klasickou dotazníkovou metodou, může být výzkum M. Sourdota mapující neologismy u pařížského studentstva mezi lety 1987 a 1994 (Sourdota 1997), na který metodologicky navazuje náš výzkum v téže lokalitě v letech 2010 a 2017, viz Fiévet a Podhorná-Polická (2018).

Na opačném pólu spektra užití časosběrné metody v sociolexikologii stojí projekt ročního dennodenního sledování neologismů v americkém experimentu z přelomu let 2013–2014, kde obrovskou materiálovou základnu tvořily zprávy na Twitteru geolokalizované do jednotlivých okresů (*county*) v USA (Grieve, Nini a Guo 2016). Takovýto monitorovací, též dynamický korpus (Kennedy 2004: 61; Šulc 1999: 13) je skvělou ukázkou synergie kartograficko-statistických metod a lingvistických dat.

Závěrečné tvrzení autorů, že korpus „stále není dostatečně velký, aby umožnil komplexnější analýzu lexikální variace a změny“ (Grieve, Nini a Guo 2016: 40)⁴, nicméně stojí za povšimnutí. Vede nás totiž k úvahám nad absencí reflexe mno-

2 Podrobnější prezentace viz Cartier (dir.) (2015-2021) na adrese: <https://tal.lipn.univ-paris13.fr/neoeville/html//login.php?action=login#>. Jedním ze sedmi excerpovaných jazyků je i čeština, a to v rámci projektu EmpNeo, zaměřujícího se prioritně na neologické výpůjčky (viz Hildenbrand a Polická 2014).

3 Podrobnější prezentace viz *Databáze excerpcního materiálu Neomat* (2015) na adrese: http://www.neologismy.cz/o_projektu.php.

4 V originále: “It is still not large enough to allow for a comprehensive analysis of lexical variation and change.”

hých exaktních vědců nad tzv. hermeneutickým kruhem (Gadamer 2010: 236–263, resp. pro exemplifikaci Gadamer 2011: 235–236).

Příchod korpusů typu *big data* (= „veledata“, tj. enormí objemy dat), které jsou mimořádně vhodné pro analýzy dynamicky se měnícího lexikonu (viz např. Pala a Rychlý 2011), tak vytváří zdání, že lze časosběrnou metodu aplikovat na heterogenní lingvistický materiál stále jednodušším způsobem, že tedy bude vědecky stále snadnější zachytit prchavé okamžiky výše zmiňovaného „tady a teď“. Sociolingvisticky řečeno: korpusové nástroje dnes zajisté umožňují popsat statisticky významněji a s doplňkovými metadaty i poměrně detailněji variantnost jazyka, jež často bývá vnímána (přínejmenším ve frankofonní lingvistice) jako synonymum termínu jazyková změna⁵.

Veřejně dostupné zdroje (a pro neformální komunikaci to platí především) jsou ale pouhým zlomkem z množství produkované interpersonální textové komunikace. Průběžné získávání vzorků soukromých zpráv vyžaduje velkou časovou investici a promyšlené psychologicko-marketingové strategie s předem nejistým výsledkem co do kvantity, kvality i reprezentativnosti.

O tom svědčí i výsledky mezinárodního projektu tvorby korpusů esemesek od dobrovolných dárců *Sms4science*, který má v podtitulu motto „Darujte své smsky vědě“ (*Faites don de vos SMS à la science*)⁶. Sběr proběhl pro jednotlivé regiony v Evropě (Belgie, část jižní Francie, Švýcarsko), Severní Americe (anglofonní i frankofonní Kanada) a ve francouzském zámořském departementu (kreolofonním ostrově La Réunion v Indickém oceánu) formou mediálních kampaní na univerzitách, v rádiích atd. (viz Fairon, Klein a Paumier 2006 pro první výsledky z belgického sběru, dále Cougnon a Ledegen 2010 nebo Cougnon 2015 pro diatopická srovnání). Výsledky tohoto dlouhodobého projektu (od roku 2004 proběhl první sběr v Belgii, poslední v jižní Francii roku 2011) prokazují, jak důležitou roli hraje osobní persvaze, mediální zkušenosti vědeckých týmů a v neposlední řadě i motivace účastníků projektu formou dárců (Panckhurst 2013: 97).

Za osm let trvání projektu se také změnilы ekonomické návyky uživatelů telekomunikace typu short-text-messaging: dřívější omezení 150 znaků/sms vedoucí k ekonomizaci počtu grafémů ve zprávě pro ekonomizaci ceny zprávy (stav typický pro belgický sběr v roce 2004) nahradily ilimitované smsky většiny dnešních uživatelů, nemluvě o technologických transformacích (integrováný slovník, dotyková klávesnice místo tlačítek), konkurenci mobilních aplikací typu Viber, WhatsApp, Facebook Messenger, Telegram aj. Původně synchronně koncipovaný projekt se

5 Viz např. heslo *changement* (= „změna“) v *Grand dictionnaire Larousse Linguistique & Sciences du langage* (Dubois a kol. [1997] 2007: 82): «Changement, appelé aussi variation...» (= „Změna, nazývaná také variace...“).

6 Detailní popis projektu viz *Un corpus international pour l'étude du langage SMS (2004–2016)* na adrese: <http://sms4science.org/>.

tedy v relativně krátké době, kterou Fairon označuje jako dobu tzv. digitální konvergence (*convergence numérique*), stal projektem diachronním (Fairon 2011).

Nemění se ale jen návyky a nástroje, mění se společenské klima a efektivní sběr dat z osobní komunikace se v informačně zahlcené době stává stále obtížnějším problémem. Proto se v novějším sběru dat pro psychologicko-lingvistické analýzy v rámci projektu *Thumbs4science* (ve fr. originále *Vos pouces pour la science* = „Vaše palce pro vědu“⁷) snažil belgický tým, tvůrce a koordinátor předchozího projektu *Sms4science*, opět oslovit uživatele sociálních sítí skrze sociolinguistice dobře známé autority (*authorities*, Milroy a Milroy [1985] 1991). Zájem jednotlivců věnovat vědě svou nejnovější soukromou textovou komunikaci byl posilován metodou „něco za něco“: klíčové autority, tj. učitele, by měla např. oslovit nabídkou didaktických materiálů vytvořených na základě projektu *Sms4science* a autority z řad podnikových lídrů pak nabídka výher pro zaměstnance.

Připomeňme obdobná metodologická úskalí spojená s intruzí do intimních komunikačních sfér při sběru soukromé korespondence v českém prostředí (viz Hladká 2005), kdy se jednalo o získání materiálu pro přepisy ručně psaných dopisů z let 1990–2004. Tento transkribovaný materiál je dnes součástí *Českého národního korpusu* (dále ČNK) jako subkorpus *KSK-dopisy* (Hladká 2006), skrze rozhraní *KonText* (Machálek 2014) na webu ČNK⁸.

Multiplikací obdobných projektů tak získáváme stále variabilnější obraz o tzv. *parlécrit* (= „psané mluvenosti“, Jeay 1991), která má své specifické a dynamicky se proměňující rysy. Typickým příkladem může být vývoj ideogramů, které jsou přidávány do textu pro vyjádření afektivních stavů – emotikony. Interpunkčním emotikonům neboli smajlíkům dnes konkurují graficky propracovanější, často i oživené tzv. emodži (z jap. 絵 [e] „obrázek“ + 文字 [modži] „písmo“, často zapisováno neadaptovaně s anglickou transkripcí jako *emoji*). V časosběrném šestiměsíčním experimentu na anonymizovaném materiálu více než 158 tisíc sms zpráv, sebraných od 21 studentů z USA, Tossell a kol. (2012) zjistili, že pouhých čtyři procenta esemesek obsahovala alespoň jeden emotikon. Zároveň poukazují na proporčně vyšší užívání emotikonů u žen, ale naopak jejich vyšší typovou diverzitu u mužů.

Souhrnně lze konstatovat, že digitální komunikace, pro niž se v anglosaské literatuře zažila zkratka CMO (*computer mediated communication* = „počítačem zprostředkovaná komunikace“), umožňuje kromě dnes už klasické asynchronní komunikace (typicky e-mailová) také synchronní komunikaci (typicky chatování). Ať už probíhá v různých chatovacích fórech nebo na sociálních sítích, pro jejich blízkost reálné mluvené spontánní komunikaci a relativně dobrou materiálovou dostupnost

7 Kde ikona palce označuje „lajkování“. Podrobněji v popisu projektu viz *Vos pouces pour la Science* (2016–2017) na adrese: <https://uclouvain.be/fr/instituts-recherche/ilc/cental/actualites/vos-pouces-pour-la-science.html>.

8 Více informací o složení korpusu *KSK-dopisy* tamtéž v záložce *Wiki* (viz Cvrček a Richterová (eds.) 2015).

se jí dostává trvalé pozornosti lingvistů (mj. Jandová 2006 pro češtinu, resp. Chovancová 2008 nebo Lazar 2017 pro francouzštinu).

Studium mluvené komunikace je naproti tomu kvantitativně značně handicapované pro náročnost manuální transkripce, i když vývoj nástrojů na zpracování různých typů mluvených projevů rozhodně nezaostává za technologickým pokrokem v nelingvistických oborech věnujících se digitálnímu zpracování řečových signálů.⁹

Přechod k plně automatizované transkripci mluveného slova, včetně rozpoznání mluvčího – tzv. ASR (*automatic speech recognition*), pomocí integrovaných výslovnostních slovníků a jazykově-akustických modelů postupně přestává být díky interdisciplinární spolupráci utopií (cf. Hajič a kol. 2006: 18). Stále ale ještě platí, že ASR je usnadněním při tvorbě mluvených korpusů jen na kvalitních řečových signálech.

Z vlastní zkušenosti s tvorbou korpusu textů rapových písní *RapCor* od roku 2009 na Masarykově univerzitě¹⁰ můžeme konstatovat, že lingvisté tvořící mluvené korpusy jsou vděční za jakékoli možnosti desubjektivizace audiosignálu a zejména urychlení převodu nahrávky na text. Proto výhody synchronizace audionahrávky s přepisem v transkripčním programu *Transcriber*¹¹ využívají mnohé mluvené korpusy, např. francouzský korpus *ESLO*¹² nebo synchronní mluvený korpus neformální češtiny *ORAL2013* (Benešová, Křen a Waclawiczová 2013), který tento přepisovací program využívá od roku 2008 (Benešová 2012). Naopak belgický projekt *VALIBEL*¹³ využívá pro alignování (tedy segmentované zarovnání) transkriptu a zvukové stopy programu *Praat*.¹⁴

Výčet lingvistických projektů i infromatických nástrojů pro analýzu mluvené řeči přesahuje možnosti této práce. Konstatujme pouze, že jde o jedno z nejdynamičtěji se rozvíjejících odvětví synchronní lingvistiky a v posledních letech roste exponenciálně jak v České republice, tak i ve Francii.

U nás jsou v rámci ČNK od roku 2006 postupně zveřejňovány korpusy mluvené češtiny řady ORAL, naposledy 2. 6. 2017 sjednocený korpus *ORAL_v1* o velikosti 6M (Kopřivová a kol. 2017). Jiná situace je ve Francii, kde vznikaly mluvené korpu-

9 Vývoj problematiky i aktuální výzkumný stav automatického zpracování řeči u nás dokumentují specialisté z VUT, mj. na stránkách *BUT Speech@FIT*. [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://speech.fit.vutbr.cz/>.

10 Viz Podhorná-Polická (2009–2021) na adrese: <http://is.muni.cz/do/phil/Pracoviste/URJL/rapcor/index.html>.

11 Viz *TranscriberAG: A tool for segmenting, labeling and transcribing speech*. [online]. 2011–2014 [cit. 2021-11-21]. Dostupné z: <http://transag.sourceforge.net/>.

12 Viz *ESLO. Enquêtes SocioLinguistiques à Orléans* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <http://eslo.huma-num.fr/>.

13 Zkratka pro *Variétés Linguistiques du français de BELgique*; jedná se o korpus belgické francouzštiny realizovaný Katolickou univerzitou v Lovani, viz *Corpus VALIBEL* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://uclouvain.be/fr/instituts-recherche/ilc/valibel/corpora.html>.

14 Viz *Praat: doing phonetics by computer* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://www.fon.hum.uva.nl/praat/>.

sy separátně na různých univerzitách, nicméně paralelně s rozvojem nahrávacích možností již od 60. let 20. století.¹⁵

Teprve od roku 2011 se meziuniverzitní „Konsorcium mluvených a multimodálních korpusů“ *IRCOM*¹⁶ začalo snažit o výměnu informací mezi vědeckými týmy a interoperabilitu korpusů samotných. Nutno dodat, že propojení jednotlivých mluvených korpusů francouzského jazyka po vzoru *ORAL_v1* (viz Kopřivová, Lukeš, Komrsková a Poukarová 2017) bylo dlouho utopií, a to zejména z množstevních¹⁷ a finančních důvodů (grantová podpora IRCOMu skončila v roce 2015). Na dlouho avizovaný příslib změny (viz Benzitoun, Debaisieux a Deulofeu 2016) v podobě propojení čtrnácti mluvených korpusů o velikosti 4M (včetně výše zmiňovaných korpusů *ESLO* a *VALIBEL*) s šesti multimodálně psanými korpusy o velikosti 6M v projektu ORFÉO (10M korpus CECF) se ovšem čekat vyplatilo.¹⁸

2.1.2 Limity synchronního zkoumání jazyka

Zamyslíme-li se nad časovými aspekty jazykového povědomí, je nutné klást si otázku, co přináší synchronní časosběrná metoda nového, kromě výše uvedeného rychlejšího a stále pohodlnějšího zachycování datového toku lidské komunikace. Vystavují minimálně dva základní okruhy (axiomy) pro strukturalistickou reflexi temporality v jazyce:

- 1) Ze synchronie nelze vyloučit diachronii a všechny synchronní analýzy jsou *de facto* diachronního rázu.

Toto tvrzení demonstrujeme na korpusovém sledování dynamiky lexikonu: ani sebelepší automatizace se neobejde bez lingvistického kapitálu při desambiguaci, anotaci a testování, resp. trénování korpusových dat. Tyto fáze nutně předchází automatické filtraci přes integrované lexikografické filtry vytvořené v bližší

15 Viz *50 ans de linguistique sur corpus oraux. Apports à l'étude de la variation*. [online]. Université d'Orléans, 17–19 Novembre 2018 [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://anniveslo-50ans.sciencesconf.org>.

16 Viz *IRCOM, Consortium „Corpus oraux & multimodaux“ de l'IR-CORPUS* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <http://ircom.huma-num.fr/site/accueil.php>.

17 Pro přehled cca padesáti mluvených korpusů s francouzštinou jako primárním jazykem, viz *Liste des projets en cours menés par les unités de recherche ou organismes contactés dans le cadre du recensement IRCOM* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <http://ircom.huma-num.fr/site/corpus.php?language=Fran%C3%A7ais>.

18 Zkratka pro meziuniverzitní projekt *Outils et Ressources sur le Français Écrit et Oral* [Nástroje a zdroje pro psanou a mluvenou francouzštinu], a zkratka CECF pro jeho praktický výstup, Korpus pro studium současné francouzštiny, viz *Orféo: Corpus d'Étude pour le Français Contemporain (CEFC)* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://repository.ortolang.fr/api/content/cefc-orfeo/10/documentation/site-orfeo/home/index.html>.

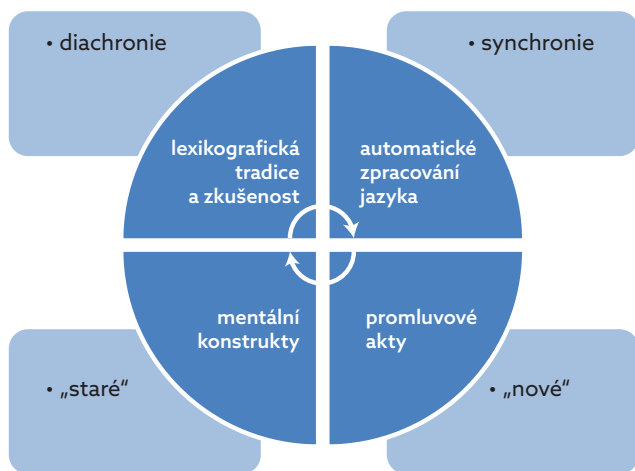

Schéma č. 1: Strukturalisticko-kognitivní rámec komputační lexikografie

či vzdálenější minulosti. Stejně tak nejde urychlit ani analýzu sebraných dat, kde opět vstupuje do hry lingvistická kompetence toho kterého výzkumníka. I tato analýza je nutně v čase retrogradní a relativizuje tak i výše zmiňovanou „realitu“ výzkumníkovu „tady a teď“.

Z předchozího by se mohlo zdát, že frekvenční filtry nahradí jemnou manuální analýzu dat např. pro slovníková zpracování. Částečně je to jistě pravda a úspěchy týmů korpusových lingvistů (viz např. pro české prostředí publikace Ústavu Českého národního korpusu¹⁹) prokazují, jak nezastupitelnou roli hrají pro nenahodilou, a tudíž komplexnější deskripci jazyka statistické metody a různé korpusové nástroje (o tvorbě a vytěžování korpusů souhrnně např. Pořízka 2014).

Zdaleka ale neplatí vize sociolingvistické variantnosti, jak ji definuje Čermák: „mluvčí se neustále při svém užívání systému (v čase) v detailech postupně přeorientovávají podle měnící se frekvence na další varianty“ (Čermák 2011: 47). Variantnost, chápána sociolexikologicky, nespočívá jen v reakci na frekvenční změnu celospolečenskou, důvody pro „změnu“ jsou komplexního geo-psycho-sociálního rázu. Změny v užívání systémových možností, tedy ve výběru z možných variant, je nutno hledat především v kreativitě idiolektu, symbolické síle sociolektu, nemluvě o normativních vzorech a migračních tocích.

- 2) „Nové“ na úrovni realizace (*parole*) analyzujeme pomocí nutně „staršího“ předvytvořeného systému (*langue*).

19 Viz *Publikace: Ústav Českého národního korpusu* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://ucnk.ff.cuni.cz/cs/veda-a-vyzkum/publikace>.

Tato interakce umožňuje vynášet soudy o ukotvení na časové ose, kdy některé lexikální varianty vnímáme jako neologismy.

Zároveň také tato cyklická interakce přispívá k permanentnímu vnímání určité diskordance mezi tím, co říkáme (tzv. *pratiques*), a tím, co deklarujeme, že říkáme + co si o tom všem myslíme (tzv. *représentations*). Možnému českému překladu po vzoru Chromého (2014: 51) jako „postoje“ se vědomě vyhýbáme, neboť jazykové „reprezentace“ jsou ve francouzské sociolingvistice chápány šířeji jako metalingvistické i epilingvistické diskurzy, které jsou mj. také důsledkem jazykových ideologií (viz např. Guenier 1997). Dichotomie *pratiques-représentations* je ostatně pro frankofonní sociolingvistiku klíčová, nejen ve vztahu k důsledkům diskriminační jazykové politiky, tedy k otázkám variantnosti ve vztahu k normativitě a k diglosii, ale i ve vztahu k plurilingvistu.

Louis-Jean Calvet definuje jazyk daného společenství právě jako „soubor *pratiques* a *représentations*“ (Calvet 1999a: 165), které vnímá jako „systém“ neoddelitelný a samoregulující, kdy *pratiques* přispívají ke změně *représentations*, přičemž tyto jsou ale determinující pro *pratiques*. Ve slovenské (socio)lingvistice nacházíme obdobné chápání v pracích Dolníka (Dolník 2010 a 2013, zde zejména část VII) a Ondrejoviče (Ondrejovič 2008), v české lingvistice pak např. v mnoha příspěvcích ze série diskuzí v souvislosti s „konceptem minimální intervence“ (rozvíjených zejména ve *Slově a slovesnosti* od roku 2008, souhrnně viz Cvrček 2012).

Chápání *représentations* se často omezuje pouze na koncept jazykového plánování a glotopolitiku, ale operativnější je pro něj širší pojetí normy v modelu tzv. *imaginaire linguistique* (= „jazykové představivosti, názorovosti, mentální konceptualizace“), který navrhla a rozvíjela Anne-Marie Houdebínová(-Gravaudová) (Houdebine 1982 a Houdebine-Gravaud 2002). Tento psycho-sociolingvistický a zároveň strukturalistický model dělí jazykové normy na objektivní (systémové *vs* statistické) a subjektivní (evaluativní, fiktivní, preskriptivní, komunikační a identitární). Posledně zmiňované identitární normy jsou pak v centru našeho zájmu především, neboť mají klíčovou roli ve fungování sociolektů a utvářejí tzv. *imaginaire argotique* jejich uživatelů, což vnímáme jako specifický subtyp předchozího obecného modelu, který lze dobře pozorovat např. u reprezentací spojených s označením „hantec“ v brněnském i mimobrněnském prostředí nebo u (také silně konotovaného) francouzského označení „jazyk mladých“ (viz Fiévet a Podhorná-Polická 2006).

Při analýze individuálních i skupinových norem by nemělo být zapomínáno na fakt, že vhodnou sociolingvistickou intervencí lze u mluvčích z marginalizovaných prostředí potlačovat tzv. jazykovou nejistotu (*linguistic insecurity*, Labov 1966). Pro frankofonní jazykový prostor, zde konkrétně belgický, definuje tento sociolingvistický koncept M. Francard následovně:

„Jazyková nejistota [je] uvědomování si rozdílu mezi idiolektem (nebo sociolektem) daných mluvčích a jazykem, který uznávají jako legitimní, neboť je jazykem dominující

2 Sociolexikologie a sociolingvistika inovací

třídy nebo jiných komunit, kde se mluví ‚čistou‘ francouzštinou, nezdegenerovanou interferencemi s jiným jazykem, případně jazykem fiktivních mluvčích, kteří jsou v jejich očích nositelé [preskriptivní] Normy, kterou šíří školské instituce.“ (Francard 1993: 13)²⁰

Tato definice implikuje termíny idiolekt a sociolekt zejména lexikální variantnost jazyka, zásadní roli ale v jazykové nejistotě hrají i výslovnostní odchylky od idealizovaného ortoepického modelu.

Výše naznačený sociolingvistický koncept reprezentací byl proto aplikován na fonologii francouzštiny v evropském i mimoevropském prostoru, a to v rámci velkého mezinárodního projektu *Phonologie du français contemporain* [Fonologie současné francouzštiny], rozvíjeného od roku 1999²¹. Umožnil tak revizi lokálních ortoepic-

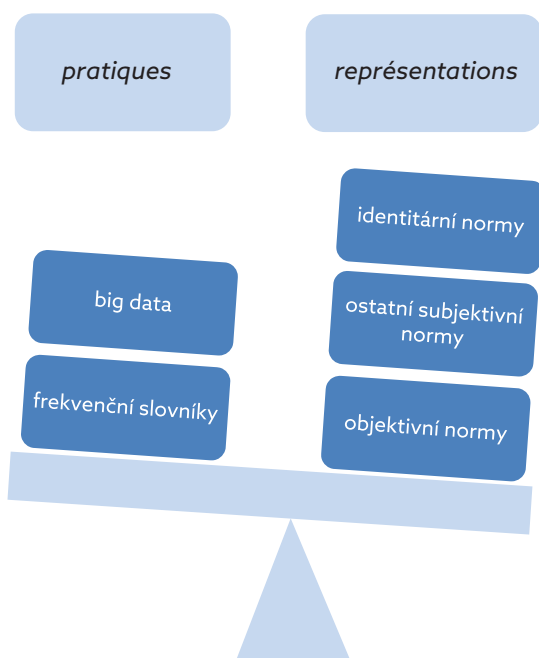

Schéma č. 2: Hledání kompromisu mezi kvantitativním přístupem empirické lingvistiky a kvalitativním přístupem psycho-sociolingvistickým

20 V originále: «L'insécurité linguistique [est] la prise de conscience, par les locuteurs, d'une distance entre leur idiolecte (ou leur sociolecte) et une langue qu'ils reconnaissent comme légitime parce qu'elle est celle de la classe dominante, ou celle d'autres communautés où l'on parle un français «pur», non abâtardi par les interférences avec un autre idiome, ou encore celle de locuteurs fictifs détenteurs de LA norme véhiculée par l'institution scolaire.»

21 Viz *FLORAL-PFC - Base de données sur le français oral contemporain dans l'espace francophone* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://www.projet-pfc.net>.

kých norem pro didaktické a intervenční účely (viz Detey a kol. 2010; pro anglický přehled fonologie frankofonních zemí viz Gess, Lyche a Meisenburg, eds. 2012).

Právě aplikovaná jazykověda propojená s tzv. *recherche-action* (= doslovně „výzkum-akce“, akční výzkum, tj. využití vědeckých poznatků v konkrétních akcích v terénu, zejména u jazykově marginalizovaných skupin mluvčích) má potenciál pozitivně transformovat vnímání regionálně-sociálních variet mluvčimi na mnohých místech evropské a africké frankofonie, v kanadských frankofonních provinciích i v mnohých kreolofonních oblastech (viz Lebon-Eyquem, Bulot a Ledegen, dirs. 2012, nejnověji Ledegen, dir. 2017). Vzhledem k lokálním odlišnostem a k centralizačním tendencím je v současnosti ve frankofonním světě jedním z nejdynamičtějších odvětví aplikované jazykovědy právě tzv. intervenční, též prioritní sociolingvistika (podrobněji viz např. odkazy v bodě 2.4 videokurzu o fr. sociolingvistice²² – pro knižní verzi téhož viz Bulot a Blanchet 2013).

Obstarávání konzistentních dat na úrovni epilingvistické (tedy zahrnujících *représentations*) je ale i v dnešní době empirizace lingvistiky pomocí veledat (*big data*) stále podstatně obtížnější než přístup k většině *pratiques*.

Výjimkou potvrzující pravidlo jsou například sondy do obtížně přístupných sociolektů, především vězňů (viz Radková 2012) nebo producentů a konzumentů drog (viz Radková a Rausová 2015), které se opírají především o metalingvistické kompetence mluvčích i pozorovatelů zainteresovaných sociálních skupin.

Pro sběry sociolexikologických dat obecně platí, že kombinují terénní sběr *pratiques* v ekologickém prostředí a deklarací o domnělých praktikách (tzv. *représentations sur les pratiques*), často formou (polo)řízených rozhovorů nebo dotazníkových šetření. Z metodologického hlediska pak lze za určitý pokrok považovat nástup elektronických dotazníků, jejichž využitelnost i úskalí budeme traktovat níže.

2.1.3 Algoritmus pro popis synchronní dynamiky jazyka

Chceme-li zaujmout při zkoumání lexikálních inovací psycho-sociolingvistické hledisko, je nutné oddělit čas fyzikální od času filozofického. Filozofické nahlížení na čas přitom zahrnuje aspekty psychologického prožívání času, zejména pak otázku neukotvitelnosti přítomnosti do konkrétního bodu. W. James hovoří o tzv. zdánlivé přítomnosti (*specious present*), jejíž „zadní a přední okraj se neurčitě vytrácí“ (*vaguely vanishing backward and forward fringe*; James 1890: 613).

Předchozí úvahy o diachronii v synchronii a o možných modelech uchopování dynamické jazykové reality nás vedou stále blíže k bergsonovskému chápání času. Je-li nám vštěpována představa linearizovaného času v podobě úsečky, jde

22 Bulot a Blanchet (2011). Dostupné z: <http://www.sociolinguistique.fr/cours-3-2.html>.

o prostorovou projekci času, která dle H. Bergsona neodpovídá skutečnému prožitku časovosti, který se projevuje trváním (*durée*). Čas je dle něj „koncept bastardní, vzniklý z vpádu ideje prostoru do domény čistého vědomí“ (Bergson [1947] 1994: 60)²³. Pro Bergsona je trvání, na rozdíl od zprostorovělého času, „vnitřní spojitostí vnímaných a zažívaných změn“ (Sokol 1996: 150).

Přejdeme-li od filozofie zpět do jazykovědy, je zajímavé pozorovat, že se v anglosaské literatuře u jazykové změny často vyskytuje adjektivum *ongoing*, v sousloví *ongoing change* (= „probíhající změna“). Tento fakt lze formálně interpretovat tak, že jev A postupně zaniká ve prospěch jevu B nebo se sám transformuje ($A > A'$) v rámci synchronního pozorování daného jevu.

Zkoumaný jev tedy prochází nějakým funkčním procesem, graficky v čase zaznamenanelným: označme jej $f(t)$. Adjektivum funkční zde poukazuje na fakt, že tento proces není z pohledu výzkumníka k danému datu dokonán.

Toto datum nechť je na časové (fyzikální) ose $t(f)$ označeno jako počáteční bod $t(f)_0$, vůči kterému výzkumník provedl (nebo měl již k dispozici) sérii šetření z předchozích období: označme je $t(f)_{1...n}$.

Výzkumník individuálně nebo na základě skupinového rozhodnutí či konvencí rozhodne, kam až bude sahát jeho synchronní vhléd. Tento počáteční bod hledejme na ose filozofického (funkčního) času jako $f(t)_0$ a nikoli na ose $t(f)$. Nelze totiž dost dobře říct, kterého data končí „minulé“ a začíná „přítomné“, byť k rozhodnutím je výzkumník nucen (zejména pracuje-li s „netolerantním“ počítačem, který vyžaduje stanovení této hranice explicitně).

Od tohoto bodu pak výzkumník interpretuje probíhající změnu pomocí série bodů $f(t)_{1...n}$, které vztahuje vůči dílčím etapám výzkumu (četnosti výskytu jevu), až k počátečnímu bodu $t(f)_0$.

Je-li dnes nutností hledat pro vědeckou činnost algoritmy, pak předchozí postup shrňme do jakéhosi orientovaného grafu zobrazujícího zprostorovělý čas (viz schéma č. 3). Vrcholy daného grafu budou mezní hodnoty popisovaného časového úseku zkoumání, tj. pravou hranicí bude přítomný okamžik. Tvar grafu a návrh jeho názvu – synchronní dvorec – je pak pouhou variací na individuální představu Husserlova „časového dvora“ (též „dvorce“, německy *Zeithof*, Husserl 1996: 40).

Orientace šipek není pro výzkumníka příliš závazná: „příběh“ zkoumaného jevu lze popisovat chronologicky i anachronicky a šipky ve vertikálním směru jsou zobrazením neustálého *va-et-vient* (tj. dynamické výměny, interakce) mezi interpretací a interpretačním rámcem.

V předchozím schématu pomocí bílých šipek proto graf symetrizujeme, tj. přidáváme šipky i v opačných směrech, kterými se také může ubírat výzkumníkova

23 Překlad Borise Jakovenka z francouzského originálu: «un concept bâtarde, dû à l'intrusion de l'idée d'espace dans le domaine de la conscience pure» (Bergson 1889: 47).

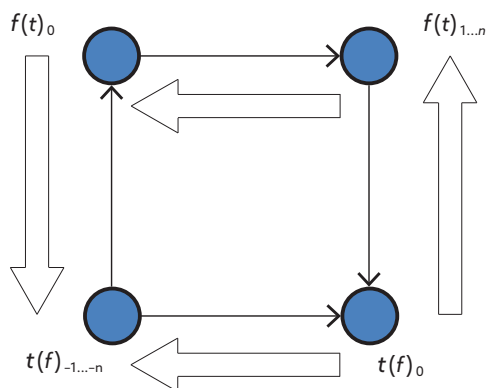

Schéma č. 3: Náčrt „synchronního dvorce“

reflexe (tedy retrográdně a nelineárně – s přechody mezi vnímáním času fyzikálního a filozofického).

Zjednodušené výsledné schéma č. 4 odráží levoppravou časovou perspektivou ukotvení synchronie ve zprostorovělém čase tak, jak ji percepčně vnímáme na pomězi filozofického a fyzikálního času.

Před neukotvitelným bodem 0, po vzoru Z. Baumana (2002) metaforicky označitelným jako tekutá přítomnost, lze odhadovat chování jazyka v blízké budoucnosti, zde označené jako „předpřítomnost“. Naopak za (značně subjektivním) limitem stanoveným pro synchronii nalézáme „předminulost“, tedy nedávno minulé, které v sobě ale synchronie *ipso facto* obsahuje také, jak bylo poznamenáno výše. Relativní gramatické časy, u nichž se s termíny předminulost a předpřítomnost

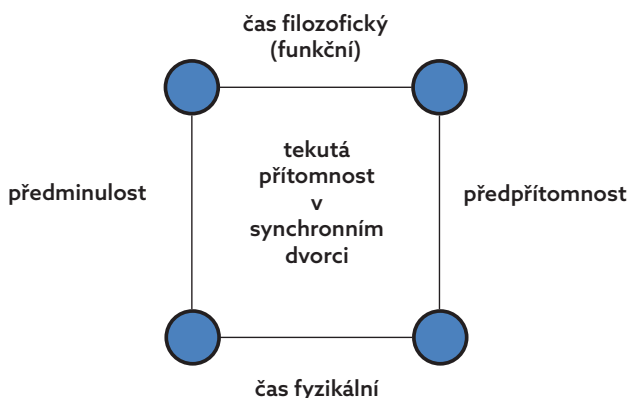

Schéma č. 4: Vizualizace „blízkých stavů jazyka“

setkáváme běžně, ostatně svým názvem „relativní“ poukazují na relativitu lidského vnímání temporality.

Příznačné označení „blízké stavy jazyka“ pro synchronní popis vývojových tendencí v jazyce použil M. Křen (2013). I v době stále se zvětšujícího objemu korpusových dat synchronního charakteru není výzkum synchronní dynamiky jazyka jednoduchý, neboť v „synchronním šumu“ mohou málo výrazné vývojové tendence zaniknout“ (Křen 2013: 170), a to zejména „v případech, kdy je frekvence pozorovaných výrazů nízká nebo kdy jsou její změny pozvolné“ (*ibidem*).

Vzhledem k transcendentní povaze časovosti a k nemožnosti zachytit veškerou lidskou komunikaci je výzkum blízkých stavů jazyka *de facto* jakýmsi neúplným vzorkováním v rámci pozorovatelného synchronního šumu, které za podmínky uplatnění pevného metodologického rámce může být částečně generalizováno pro vymezený časový rámec. Objekt vědcova zájmu se v čase a prostoru věnovaném výzkumu neustále transformuje, stejně tak se ale s postupující analýzou získaných vzorků proměňují vědecké hypotézy o daném objektu zkoumání vzhledem k tomu, jaká realita se mu výzkumem odkryla. Zkoumání synchronní dynamiky jazyka tedy předpokládá jistou míru kompromisního řešení v podobě extrapolace časoprostorového rámce a objektivizace nutně subjektivních interpretací výzkumných vzorků komparačně nebo pomocí multiplikace vzorkování.

2.2 K paradigmátům jazykové změny

Le changement linguistique est l'objectivation historique
de la créativité linguistique.

Le langage en tant que langue « devient » –
se crée – historiquement, parce que le langage est, en fait,
une activité créatrice et en même temps
une activité dirigée vers autrui.

Fr. překlad článku Eugenia Coseria: « Le changement linguistique n'existe pas » ([1983] 1992: 14)

≈

Jazyková změna je historická objektivizace
jazykové kreativity.

Řeč se jazykem „stává“ –
vytváří se – historicky, protože řeč je v podstatě
kreativní aktivita a zároveň
aktivita orientovaná vůči druhým.

Zatímco v sociologii se vyprofiloval směr difuzionismu, který vše „nové“ nazývá souhrnně „inovacemi“, lingvistika teoretizuje o „jazykové změně“ v paradigmatu synchronně-diachronním, od kterého se nelze oprostit, stejně jako se nelze oprostit od času, prostoru či od normy – např. právě teď od současného akademického jazyka očekávaného v českém jazykovém prostoru.

Jak již bylo uvedeno v předchozích kapitolách, pojem jazyková změna otevírá široké pole úvah o stabilitě jazykového systému a chápání základních pojmů, jako je synchronní dynamika jazyka, jazyk jako (pružně) stabilní systém *versus* socioprostorová variantnost jazyka.

Nejenže tu na sebe naráží strukturální pojetí lingvistiky a variační pojetí sociolingvistické, v rámci různých jazykovědných subdisciplín se v průběhu celého vývoje moderní lingvistiky s různou mírou diskutability prosazují různé teorie, od evolučních (např. Croft 2000) přes akomodační (*cf.* Auer a Hinskens 2005) až např. po explanaci pomocí metafory neviditelné ruky (Keller 1994).

Role vzrůstající prestiže sociolingvistiky se jeví být zásadní. Podle Jean Aitchisonové byla do relativně nedávné doby většina lingvistů přesvědčena, že jazykovou změnu nelze pozorovat, že jde o velmi pozvolný souvislý proces, který lze lidově přirovnat k rotaci Země, prohlubování vrásek či otevírání květů (Aitchison 2013: 37). Jako příklad sdíleného názoru, že jazykové změny jsou příliš pomalé na to, aby byly pozorovatelné za života výzkumníka, cituje Aitchisonová (*idem*: 38) pesimistické vize amerických lingvistů L. Bloomfielda (1933 – nemožnost přímého pozorování jazykové změny) a Ch. Hocketta (1958 – změny, zejména

hláskové, jsou pozorovatelné jen ve svých důsledcích). I přes všechny pokroky a přísliby moderní lingvistiky, ozřejmované v kap. 2.1, však lze souhlasit s romanistou J. Holešem, že „otázky jazykových změn a vývoje jazyka patří mezi nejsložitější a nejspornější problémy jazykovědy“ (Holeš 2002: 119).

Záměrně zde citujeme zejména autory z anglosaských zemí, kde nesou desítky jazykovědných studií titul či podtitul (*language*) *change*. Není cílem této práce zabývat se jednotlivými náhledy na pestrrou směsici názorů na koncept jazykové změny, paradigmatu jejího zkoumání se totiž mění s ohledem na různé roviny jazyka a samozřejmě v závislosti na čase i na jazykových areálech. Předmětem našeho detailnějšího zkoumání bude primárně lexikální rovina a frankofonní areál, který je zajímavý především z historické perspektivy. Připomenutí hlavních osobností, které konstituovaly dnešní nahlížení na lexikální inovace, má význam i pro českou odbornou veřejnost, neboť k francouzsky psané jazykovědné literatuře staršího i novějšího data odkazují mnohé moderní anglicky psané teoretizace konceptu jazykové změny.

Pro dříve prestižní francouzštinu v českém jazykovědném prostoru už bohužel platí: *gallicum est, non legitur*. Tímto chceme parafrázovat nejen původní středověký citát (*graecum est, non legitur* – pro tehdy opomíjenou řečtinu), ale zejména hispanofonního autora rumunského původu Eugenia Coseria, citovaného výše, který se do francouzské lingvistiky zapsal jednak svou slavnou koncepcí normy jako mezičlánek mezi systémem a mluvou (viz souhrnně Horálek 1972), ale také rozšířenou variační kategorizací, kdy k dimenzi času (diachronii), prostoru (diatopii) a sociálního prostředí (diastatii) připojil situačně-stylovou dimenzi – diafázi (podrobněji o Coseriových inspiracích Berruto 2010: 231).

Tentýž autor si v retrospektivním (anglicky psaném) ohlédnutí za svou slavnou knihou *Sincronía, diacronía e historia: el problema del cambio lingüístico* [Synchronie, diachronie a historie: problém jazykové změny] (Coseriu 1958) vhodně posteskl: *hispanicum est, non legitur* („je to španělsky, to se neče“; Coseriu [1983] 1992: 14).

Coseriu ve svých pracích opakovaně poukazuje na nepřesnost termínu jazyková změna, který vede do slepé uličky (*la aparente aporía del cambio lingüístico*; Coseriu 1958: 7). Je-li nutné o něm hovořit, pak mj. jako o abstrakci konkrétních individuálních jevů, které mají svůj původ v dialogu. Zavádí pro ně dichotomii *inovace-adopce*, které definuje následovně:

„...inovace není ‚změna‘. *Jazyková změna* (‚změna v jazyce‘) je difuze neboli generalizace inovace, tedy nutně série postupných adopcí. To znamená, že ve výsledku je každá změna původně *adopcí*.“ (Coseriu 1958: 45)²⁴

24 V originále: “El cambio lingüístico (‘cambio en la lengua’) es la difusión o generalización de una innovación, o sea, necesariamente, una serie de adopciones sucesivas. Es decir que, en último análisis, todo cambio es originariamente una adopción”.

Mezi inovacemi Coseriu rozlišuje několik typů, přičemž „nechává stranou možné, ale vzácné kreace *ex nihilo*“ (*dejando de lado las posibles pero muy raras creaciones ex nihilo*; *ibidem*): 1) alterace tradičního modelu; 2) selekce mezi variantami; 3) systematická kreace („vymýšlení“ forem podle možností systému); 4) výpůjčka z jiného „jazyka“; 5) funkční ekonomie (opomíjení nadbytečností v diskurzu) a tento výčet ještě nepovažuje za úplný (*ibidem*).

Zároveň Coseriu souhlasí s francouzským lingvistou A. Meillem (detailněji viz níže kap. 2.2.2 a 2.2.3), konkrétně v jeho postoji k teorii nápodoby neboli imitace, prosazované francouzským sociologem Gabrielem Tardem:

„Ale Meillet udělal velice dobře, když odmítl obecnou teorii ‚imitace‘: nejedná se o opakování jednoho sociologa vůči jinému (Tarde *vs* Durkheim), protože adopce není akt mechanické imitace, nýbrž akt intelektuální a selektivní.“ (Coseriu 1958: 46)²⁵

Coseriu tak naráží na slavnou debatu mezi Tardem a Durkheimem z roku 1903 o podstatě sociologie a o postavení této mladé disciplíny mezi ostatními vědními obory²⁶, ale i na Tardeho ostrou kritiku Durkheimova pojetí sociologie, že společnost je sociální systém *sui generis*. Právě k této Durkheimově vizi se otevřeně hlásil Meillet se svým sociálním pojetím lingvistiky.

U Tardeho a jeho multidisciplinární teorie nápodoby se krátce zastavme, neboť v rámci reflexe o šíření neologismů u mládeže by měly být některé ideje z jeho monografie *Les lois de l'imitation* [Zákony nápodoby] z roku 1890 připomenuty, a to i proto, že jej tato kniha proslavila jakožto jednoho ze zakladatelů difuzionismu a vědecké sociální psychologie (paradoxně více v USA než doma ve Francii). Tato kniha obsahuje i kapitolu explicitně označenou „Jazyk“ (*Langue*; Tarde [1890] 1895: 277–287) a také pasáž, lingvisty přehlíženou či snad přehlédnutou, o možných lingvistických aplikacích teorie nápodoby a její věcné shody s konceptem jazykové analogie, tou dobou velice moderním (*idem*: 154–157).

Sociální chování jednotlivců, jejichž sumou je podle Tardeho definována společnost, vykazuje dva základní typy – imitaci a invenci. Nutně primární z této dvojice je invence – po vzoru biologa Espinase a jeho pozorování mravenců pod ní Tarde rozumí princip: „*iniciativy jednotlivce následované imitací*“. Tato iniciativa je vždy inovací, protože invence rovná se [u lidí i u mravenců] odvaze ducha“ (*‘de l’initiative individuelle suivie d’imitation’*. *Cette initiative est toujours une innovation, une invention égale aux nôtres en hardiesse d’esprit*; *idem*: 4 – kurziva a uvozovky G. Tarde). Nové potřeby nebo nové uspokojení, které tyto „obrozující iniciativy“ (*initiatives rénovatrices*; *idem*: 3)

25 V originále: „Pero Meillet tenía mucha razón en rechazar la teoría vulgar de la ‘imitación’: no se trata de oponer un sociólogo a otro (Tarde a Durkheim), pues la adopción no es un acto de imitación mecánica, sino un acto inteligente y selectivo.“

26 Pokus o textovou rekonstrukci a zinscenování této debaty od sociologa B. Latoura a kolektivu je k dispozici na adrese: <http://www.bruno-latour.fr/node/354>.

přinášejí společnosti, se šíří různou rychlostí z centra vzniku novinky do periférie, a to sérií vědomých nebo nevědomých imitací „jako světelná vlna nebo rodina termitů“ (*à la façon d'une onde lumineuse ou d'une famille de termites; ibidem*).

Bylo by jistě zajímavé zabývat se dobovými ohlasy lingvistů na Tardeho sociologickou teorii nápodoby. Idea šíření v soustředných kruzích či vlnách, kterou Tarde v různých přirovnáních k fyzikálním jevům opakuje na několika místech knihy, nebyla totiž už tou dobou pro jazykovědce novinkou. V tehdejší lingvistice, až na výjimky výhradně historicky pojímané, byla už téměř dvě desetiletí známá Schmidtova teorie vln = *Wellentheorie* (Schmidt 1872), o které blíže pojednávají např. Černý (1996: 99) nebo Karlíková (2017).

Vibrační vlnové šíření invence pomocí nápodoby může být nicméně podle Tardeovy teorie zastaveno jinou vlnou imitací jiné invence a z této konfliktní situace buď vyplyne zánik jedné z inovačních vln, nebo její adaptace. V moderním difuzionismu někteří Tardeho následovníci hovoří dokonce o tzv. adoptaci. Jedná se o neologismus složený ze slov *adopce* a *adaptace* pro ekonomické vyjádření toho, že s přijetím (tedy adopcí) nového jevu je tato imitace zároveň upravena (adaptována) podle potřeb přijímajícího (viz Gaglio 2011: 70). Zároveň také každá přejímka je vlastně kreativní reinterpretací původního jevu (*idem*: 69).

Existují různé subtypy nápodob, které Tarde dělí (v rozporu s Coseriovou nepřesnou poznámkou citovanou výše) na imitace naivní či promyšlené. Vymezuje také imitaci zvykovou (*imitation-coutume*) vůči imitaci módní (*imitation-mode*), imitaci ze sympatie, z poslušnosti, ze vzdělávání atd. (Tarde [1890] 1895: 16).

Zejména módní imitaci přičítá významnou roli, společně s hierarchickým postavením inovátora (*novateur*) jako autority (*leader*), kdy předpokládá kaskádové šíření invencí ve vertikálním směru směrem dolů po společenském žebříčku. Tento sociálně asymetrický směr šíření je dnes známý jako tzv. princip *top-down*. Tento jeho „zákon“ byl v konfrontaci se vzrůstající rolí odborů v tehdejší společnosti značně kritizován, jelikož jde o kontroverzní vidění společnosti rozdělené na sociální třídy. Dlužno dodat, že moderní sociolingvistika se k tomuto bodu vymezuje ve francouzských podmínkách neustále (mj. François 1976, Gadet 2003; souhrnně Paveau 2008), přičemž termín sociální třídy se snaží nahrazovat co nejssystematičtěji neutrálnějším termínem sociální sítě (viz Milroy 1987, souhrnně v češtině viz Milroy a Gordon 2012 a s kontrastivně-syntetickým Nekvapilovým doslovem pro české prostředí, viz Nekvapil 2012).

Kritikové Tardemu vyčítají absenci hlubší reflexe nad frekvencí horizontálních imitací, tj. v rámci svého okolí, které jsou pro jednotlivce naprosto běžné v rámci symetrických sociálních sítí. Stejně tak jsou ale běžné i imitace ve směru opačném, tzv. princip *bottom-up*. Ten sice Tarde připomíná taktéž, právě v souvislosti s používáním argotu v lepší společnosti (viz níže), nicméně okrajově. *Top-down* šíření však přesto připomínáme, protože ho lze pozorovat například na šíření tzv. neologismů autorit, jak bude níže ukázáno.

Pomocí módy se jazyk může podle Tardeho „dobyvatelsky“ šířit, a to dvěma způsoby: buď literární superioritou, kterou elity jiných jazykových skupin dobrovolně přebírají a nižším vrstvám ve společnosti následně podbízejí v podobě utilitární touhy (po vzdělání či spíše zlepšení společenského postavení), nebo se také může šířit latentně svým (ekonomickým) vlivem na okolní jazyky, jejichž mluvčí nevědomky imitují tento módní jazyk přejímáním jeho lexika, syntaktických struktur, prozodie aj. V obou případech se pak lingvistická móda stane brzy zvykem (Tarde [1890] 1895: 280–281). Tarde poukazuje ale i na opačný trend, přechod od zvyku k módě, jenž s úsměvnou afektivitou demonstruje na vyjadřování mládeže:

„Tato potřeba jazykové revoluce bez důvodu, z rozmaru, je jednou z prvních epidemií módy, která zuří u dospívajících, jak to lze vypožorovat na vyšším školním stupni.“ (*idem*: 285)²⁷

S tímto výrokem samozřejmě nemohou psychologové adolescence ani sociolekologové souhlasit: generační revolta mládeže rozhodně není bezdůvodná. Psychologií mládeže ani sociolekty se ale Tarde nijak hlouběji nezabýval, ostatně i slovo *génération* použil častěji ve významu „vznikání, generování“ než ve významu „věková skupina, generace“. Touto první, převážně lingvistickou epidemií módy mládež ale opravdu pozorovatelně prochází, a to v souvislosti s hledáním své identity – jedince v kolektivu a kolektivu ve společnosti.

Proces konstituování adolescentní identity nutně prochází skrze imitaci skupinového chování, kdy v zájmu zachování konformity s kolektivem má jedinec přirozenou snahu přizpůsobit se, zapadnout do kolektivu. Mládežnickému vyjadřování tolik připisovaná stádnost (*grégarité*) může být právě jedním z nejpádňějších argumentů pro přijetí Tardeovy teorie nápodoby.

„Cítit se ve společnosti dobře, to znamená přizpůsobit se tónu a módě tohoto prostředí, mluvit jeho hantýrkou, kopírovat jeho gesta, znamená to koneckonců bez odporu se poddat všem těm různým a nepatrným proudům vlivu okolního prostředí, proti kterým kdysi možná člověk marně plaval, a vzdát se tomu tak, aby si jeho vědomí neuvědomovalo, že se čehokoli vzdalo.“ (*idem*: 93)²⁸

V této citaci, definující *de facto* pojem akulturace, podtrhujeme termín „hantýrka“ (*jargon*, česky též „žargon“), abychom ukázali na jeho relativní neutralitu

27 V originále: « Ce besoin de révolution linguistique sans raison, par caprice, est l'une des premières épidémies de mode qui sévissent chez l'adolescent, comme on peut l'observer dans les collèges. »

28 V originále: « Se mettre à l'aise, dans une société, c'est se mettre au ton et à la mode de ce milieu, parler son jargon, copier ses gestes, c'est enfin s'abandonner sans résistance à ces multiples et subtils courants d'influences ambiantes contre lesquels naguère on nageait en vain, et s'y abandonner si bien qu'on a perdu toute conscience de cet abandon. » Námi podtrženo.

a sémickou opozici vůči negativněji konotovanému termínu *argot* v akademickém úzu nelingvistů na sklonku 19. století. Jak bylo řečeno výše, termín *argot* Tarde používá v knize dvakrát, pokaždé v souvislosti s šířením imitací ve směru *bottom-up*, konkrétně když hovoří o „člověku z dobré společnosti, který kopíruje argot a ošuntělost dělníka“ (*l'homme du monde qui reflète l'argot et le débraillé de l'ouvrier*; *idem*: 94), a o tom, že „argotické výrazy pronikají do salonů“ (*des termes argotiques pénètrent dans les salons*; *idem*: 234). Tarde tedy šíření argotismu vnímá jednostranně, jako výraz dekadentní ležérnosti praktikované v tehdejších salonech jedinci, jež bychom dnešní francouzštinou označili jako *les bobos*, tj. zkráceninou vytvořenou z *bourgeois-bohème* („buržoazní bohém“).

Patrně právě elitářské, sociálně neempatické vidění světa a místy těžkopádný styl přispěly k tomu, že byl Tarde ve Francii krátce po své smrti pozapomenut i přesto, že byl na sklonku života považován za věhlasného sociologa a kriminologa (viz Leroux 2012). Toto opomíjení je v posledních dekadách vcelku napravováno, a to vědci z různých disciplín, včetně sociolingvistů. Tardeho difuzionistické chápání společenských jevů, včetně jevů lingvistických, ovlivnilo mnohé francouzské lingvisty nepřímo, zejména skrze práce amerických sociálních jazykovědců-antropologů. Jako příklad uveďme jednak model difuzních tendencí, slavný Sapirův *drift* (Sapir [1921] 1949), ale především vizi šíření inovací z centra do periferie F. Boase (Boas [1940] 1949: 292), podle něhož má v periférii vlna slabší intenzitu než v centru, obdobně jako když se hodí kamenem do vody.

Především ale frankofonní sociolingvisté (znovu)objevují Tardeho myšlenky skrze komplexní, převážně ekonomickou teorii šíření inovací (*diffusion of innovations theory*) od Everetta M. Rogerse z roku 1962. Tu lze dobře uplatnit v mnoha disciplínách: v lingvistice se uplatňuje zejména v socioterminometrii, konkrétně k „měření“ difuze nově vytvořených termínů do společnosti a jejich jednotlivých fází (viz např. Martin 1993, Hermans 1994 nebo Quirion 2006).

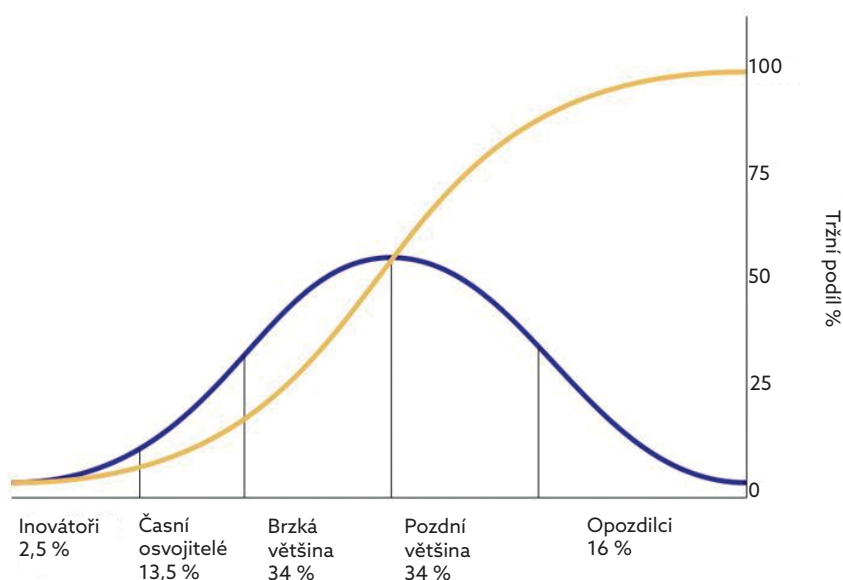
Nověji se Rogersova teorie zmiňuje i v sociolingvistice, resp. sociolexikologii, kde ji např. Siouffi, Steuckardt a Wionet 2012 navrhuje pro explanaci módních jazykových jevů pozorovatelných v „krátké nebo současné diachronii“ (*diachronie courte et contemporaine*), např. pro pozorování šíření slov typu *buzzword*, včetně samotné této rychle zaintegrované výpůjčky z angličtiny (*cf.* Fiévet a Podhorná-Polická 2010 pro sousloví *faire le buzz*).

Rogers ve vzájemné komunikaci lidí vytyčuje dichotomii homofilie – heterofilie, kdy pro homofilní jednání odkazuje přímo na Tardeho model nápodoby: imitování je frekventovanější mezi sociálně bližšími, homofilními jedinci. V Rogersově teorii je ale homofilie neviditelnou bariérou pro difuzi inovací v systému (Rogers [1962] 2003: 305–308). Konstatuje, že sice síť interpersonální difuze jsou převážně homofilní (horizontální difuze), ale inovace se šíří dynamičtěji v heterofilních vztazích. Tyto vztahy mají totiž vyšší informační potenciál právě proto, že jde o komunikaci vzácnější.

Blythe a Croft (2012: 275) podotýkají, že pro vysvětlení jazykové změny bývá Rogersova teorie zahrnována do sociolinguvistické literatury ve zjednodušeném, většinou tříúrovňovém modelu: *innovators* = „inovátoři“, *early adopters* = „časní osvojitelé“ a *followers* = „následovníci“. Lze tu pozorovat kombinaci začátku Rogersovy typologie s Labovovým ještě jednodušším, pouze dvojúrovňovým dělením na (*opinion*) *leaders* a *followers*. Toto dělení Labov uplatňuje ve své dvojdílné monografii o principech jazykové změny (2001: 356–365), přičemž termín „názorový vůdce“ přebírá ze slavných sociologických studií P. Lazarsfelda aj. a následně konfrontuje šíření módních vlivů s šířením jazykových inovací.

Pro naše zkoumání šíření identitární neologie je ale výhodnější připomenout Rogersovo původní, pětiúrovňové dělení aktérů podle jejich aktivity při přijímání inovací (Rogers ([1962] 2003: 279–285). Společnost je v této jeho typologii rozdělena podle reakcí na inovaci následovně (zastoupení jednotlivých typů aktérů ve společnosti je vyjádřeno procentuálně v závorce): jednak na výše zmiňované *innovators* (2,5 % společnosti) a *early adopters* (13,5 %). Dále ale už v procesu adopce, ve které předchozí kategorie vždy působí na kategorii následující, rozlišuje Rogers jemněji na *early majority* = „časnou většinu“ (34 %), *late majority* = „pozdní většinu“ (34 %) a konečně *laggards* = „opozdilce“ (16 %).

V marketingu i jiných sociálně orientovaných oborech je tato Rogersova typologie velmi dobře známá (např. viz Tomek a Vávrová 2008: 90–91). Kategorie

Graf č. 1: Difuze inovací v čase a ve společnosti podle Rogerse

Zdroj: https://cs.wikipedia.org/wiki/Difuze_inovac%C3%AD#/media/File:Diffusion_of_inovations_curve_cz.png

opozdilců je ale u Tomka a Vávrové (*idem*: 91) ještě dále dělena na dvě podkategorie: na „opozdilce“ (13,5 %) a „odmítající“ (2,5 %). Tato poslední kategorie je dobře pozorovatelná v mládežnických kolektivech, kde někteří členové mohou lexicálně inovaci sdílenou všemi ostatními vědomě odmítat, a to přesto, že ji pasivně znají (do inovačního procesu se tedy nepřímou zapojují).

Šíření neboli difuzi definuje Rogers jako „proces, během kterého je inovace komunikována pomocí různých kanálů mezi členy sociálního systému v čase“ (*process in which an innovation is communicated through certain channels over time among the members of a social system*; Rogers ([1962] 2003: 5), kdy musí mít inovace dostatečný potenciál pro svůj rozvoj, aby se pak lavinovitě šířila, než dosáhne určité saturace a zpomalí tempo svého šíření.

Na grafu č. 1 je reprodukováno Rogersovo schematické vyjádření průběhu difuze inovace, které je jádrem celé teorie (*idem*: 281). Toto rozložení v čase a prostoru (ve společnosti) kopíruje Gaussovu křivku normálního rozložení. Růst počtu přisvojovatelů určitého druhu inovace v čase má v kumulativním zobrazení tvar logistické křivky, často označované jako tzv. křivka S (*S-curve*). Ta vyjadřuje podíl inovace ve společnosti v závislosti na čase (v marketingu se hovoří o podílu na trhu, resp. o míře nasycení trhu).

Není naším cílem rozvádět do detailů obecně známý Rogersův model, ale pouze naznačit jeho aplikovatelnost na SI, včetně připomenutí některých z padesátky Rogersových postulátů (*generalizations*), které přispěly k úspěchu knihy.

Především upozorníme na dvě důležité typologie, které tato teorie rozvíjí. V první z nich Rogers rozděluje pět fází inovačně-rozhodovacího procesu (*innovation-decision process*; Rogers ([1962] 2003: 20–22), které se uplatňují také v procesu přijímání neologismů:

- 1) *knowledge* (též *awareness* neboli znalost, obeznámení s novinkou),
- 2) *persuasion* (fáze přesvědčování, kdy vzrůstá zájem o danou inovaci),
- 3) *decision* (rozhodnutí novinku odmítnout nebo přijmout, a to třemi různými způsoby: individuálním dobrovolným rozhodnutím, kolektivně nebo autoritativně, tedy direktivním nařízením shora),
- 4) *implementation* (zavádění do praxe, což zahrnuje první pokus o realizaci, včetně případného poupravení novinky – tuto obdobu výše zmiňované „adoptace“ Rogers označuje, a nutno dodat, že až pod tlakem kritiků, jako *re-invention*),
- 5) *confirmation* (potvrzení přijetí znovuopakováním, kterým se zároveň ujišťuje o správnosti svého rozhodnutí novinku přijmout, což je výsledek celého procesu adopce).

Rozdílné inovace mají samozřejmě různé předpoklady pro úspěšnost difuzního procesu. Tuto nasycenost společnosti danou inovací vyjadřuje procentuálně tzv. „míra přijetí“ (*rate of adoption*). Pro SI je zajímavé především to, jak Rogers definuje pět vlastností, které míru přijetí ovlivňují: 1) relativní výhodu (*relative advantage*), 2) kompatibilitu (*compatibility*), 3) složitost (*complexity*), 4) testovatelnost (*trialability*) a 5) pozorovatelnost (*observability*).

Tyto atributy totiž v různých obměnách připomínají i mnozí lingvisté v souvislosti s důvody, proč některé neologismy difundují společností rychleji než jiné (cf. Dubucova terminologická kritéria živosti neologismů viz Dubuc [1978] 2002, soubor kritérií Liškové pro selekci neologismů pro neografické účely viz Lišková 2018, resp. Sourdotova kritéria tzv. „4 B“ pro difuzi sociolektálních neologismů viz Sourdoto 1998), což bude detailněji traktováno v praktické části této práce.

Po tomto interdisciplinárním exkurzu do difuzionistických teorií se ale v následujících podkapitolách vrátíme zpět do francouzské jazykovědy. Cílem bude nastínit základní sociolingvistické a lexikologicko-sémantické přístupy k otázkám dobového a sociálně příznakového lexika, zejména pak vybrané autory a publikace, které formovaly dnešní terminologii a metodologii ve francouzském, potažmo frankofonním prostoru.

2.2.1 Jazykové inovace v pojetí raných sémantiků

Změny na fonologické a syntaktické úrovni bývají obecně považovány za pomalejší než změny lexikálně-sémantické roviny, která je méně „odolná“ vůči přirozené potřebě člověka inovovat i vůči nutnosti slovně reagovat na změny technologicko-společenské. V diachronně, resp. synchronně dynamicky zkoumaném lexikonu se změna projevuje dvojím způsobem:

- 1) onomaziologicky, kdy se nové tvary slov označují jako neologismy a v rámci nich málo frekventované tvary pak jako okazionalismy (jen v bohemistice),
- 2) sémaziologicky, kdy se nové významy slov a slovních spojení označují v české jazykovědě jako neosémantismy (ve francouzštině je v témže významu užíván termín *néosémie*).

Za průkopníky v systematickém popisu jazykových změn, sémaziologických především, jsou považováni francouzští filologové z konce 19. a začátku 20. století, byť nelze nezmínit souběžný vliv německých prací, zejména Wegenerovy, Paulovy či v USA Whitneyovy pro anglosaský svět (o jejich vztahu k Bréalovi viz Nerlich 1990). Jedná se především o trojici Arsène Darmesteter, Michel Bréal a Antoine Meillet.

Tito „raní sémantici“ zasazovali debaty o příčinách vedoucích k významovým změnám nejen do tradičního rámce komparačně-historického, ale i do rámce psychologicko-sociologického, v souladu s paralelně se konstituujícími autonomními vědami: psychologií a sociologií. Od 60. let 19. století bývá francouzská jazykověda označována jako psychologizující, přičemž velký ohlas ve Francii vzbudily zejména Wundtovy myšlenky (k důvodům pro jejich pozdější odmítání lingvisty viz Nerlich a Clarke 1998). V sociologii pak na Comtův pozitivismus metodologicky navázala tzv. francouzská sociologická škola kolem Émila Durkheima, v jehož tezích hledal styčné body s jazykovědou především nejmladší z výše uvedené trojice, A. Meillet a jeho žáci.

Nejprve se krátce zastavme u Bréala a Darmestetera, autorů dnes už ikonických monografií o jazykové změně z pohledu lexikologie, resp. úžeji neologie: *La Vie des mots étudiée dans leurs significations* [Život slov studovaný v jejich významech] (Darmesteter 1887) a sémantiky: *Essai de sémantique (science des significations)* [Esej o sémantice (vědě o významech)] (Bréal 1897), chápaných často jako milníky předsilající novodobové nazírání na tyto jazykovědné disciplíny.

O inovátorském pohledu na filologii kontinuálně řešený problém změn významů slov a jejich existenci v jazykovém povědomí společnosti svědčí ostatně fakt, že Bréal už od konce 70. let 19. století navrhl a prosadil neologismus *sémantique* („sémantika“, vytvořený po vzoru *phonétique* z řeckého slovesa σημαίνω („znamenat“; *idem*: 9) pro disciplínu, které Darmesteter souběžně připravil pevný obsahový rámec svou detailní kategorizací francouzských neosémantismů.

Pátrání po prvním výskytu použití toho či onoho slova je pro neologická studia příznačné, proto si dovolíme poznámku o prvním použití slova *sémantique*. Běžně se uvádí až rok 1883, kdy se slovo *sémantique* dostalo poprvé do oficiálního vědeckého diskurzu, a to v názvu Bréala článku: «Les lois intellectuelles du langage. Fragment de sémantique» [Intelektuální zákony jazyka. Fragmenty ze sémantiky] (Bréal 1883). Podle Bréala dopisu z roku 1879 adresovanému italskému kolegovi A. de Gubernatisovi, který později objevil P. Ciureanu (1955; podrobněji viz Aarsleff 1981: 128), ale Bréal popisuje obsah připravované knihy pod označením „sémantika“ již touto dobou, tedy o čtyři roky dříve.

I když lze předpokládat, že Bréal používal tento neologismus ve svých přednáškách i dříve, širší rozšíření mezi lingvisty ale termín sémantika tou dobou neměl. Důkazem může být následující citace z úvodu ke knižní verzi Darmesteterovy doktorské práce z roku 1877, kde Darmesteter předpovídá, že:

„...věda o transformaci významů přinese historické psychologii, až se jednoho dne založí, nástroj nesrovnatelné síly, tato věda ale ještě není konstituována: zkrátka neexistuje. Ještě se nepřišlo na to, aby se zkoumal systematicky slovník jednoho jazyka takovým způsobem, aby bylo možné sledovat ve změnách výrazů myšlenkové pochody. Současný jazyk bezpochyby nabídne mnoho jevů, které budou vhodné ke studiu tohoto typu...“ (Darmesteter 1877: 7)²⁹

O opatrné, ale vědomé snaze prosadit novotvar sémantika jako termín jistě svědčí i závorka v názvu Bréalovy výše uvedené souhrnné monografie (Bréal 1897). Z hlediska difuze lexikálních inovací nutno dodat, že implementace tohoto neologismu do akademického diskurzu se zdařila poměrně rychle, s maximálním nasycením trhu.

Na soustředěnější konceptualizaci (relativně synchronního) pojetí neologie ale spíše než diachronně smýšlející Bréal pracoval jeho mladší kolega A. Darmesteter, který prosazoval psycho-sociální přístup k otázkám jazykových inovací jako jeden z prvních, jak uvidíme níže. V jeho vztahu k Bréalovi je podstatné, že příčinu významových změn hledal v psychologii skupinové i individuální, za použití tzv. organické metafory, jak dokládá tato citace:

„...jestliže ve významových změnách nacházíme osobní příčiny, pak by tyto změny nemohly mít šanci prosadit se dlouhodobě bez toho, aby v nich našel citové a rozumové zalíbení dav, který je přijímá. Musí zde být soulad mezi psychologickým [*sic*] stavem autora a lidu: jinak neologismus nepřežije; narodí se, zazáří a vyhasne jako rychlý meteorit, aniž by zanechal trvalější stopu.“ (Darmesteter 1887: 89–90)³⁰

Organicisty typu Humboldta a Schleichera ovlivněná živá metafora slov, kterou Darmesteter prosazoval ostatně už v samotném názvu své práce *La Vie des mots*, byla ale hlavním bodem kritiky z pera jeho staršího kolegy Bréala.

Tuto kritiku formuloval v eseji *Histoire des mots* [Historie slov], vydané ještě téhož roku hned po Darmesteterově titulu (Bréal 1887). Výňatky z tohoto eseje pak Bréal přetiskl znovu na konci své souhrnné monografie zmiňované výše, obsahující výsledky třicetileté práce v oboru, v *Essai de sémantique* (Bréal 1897: 305–339). Organická či biologická metafora slova byla Bréalem kritizována jako snová a nevědecká projekce neživotného jevu (*idem*: 306–307), kdy naturalistické vnímání jazyka jako organismu téměř programově odsuzoval:

„Slova jsou znaky: nemají existenci o nic víc než gesta optického telegrafu nebo tečky a čárky (.-) Morseova telegrafu. Říci, že jazyk je organismus, znamená zastřít věcnou podstatu a dát lidem k přemýšlení zárodek chyby.“ (*idem*: 277)³¹

29 V originále: «...la science de la transformation des sens, cette science qui, le jour où elle sera fondée, fournira à la psychologie historique un instrument d'une incomparable puissance, cette science n'est pas encore constituée: elle n'existe pas. On ne s'est pas encore avisé d'étudier systématiquement le vocabulaire d'une langue de manière à suivre dans les changements de l'expression le mouvement de la pensée. La langue contemporaine fournira sans doute des faits nombreux à une étude de ce genre...»

30 V originále: «si les changements de sens reconnaissent des causes personnelles, ils n'ont de chance de durée que s'ils trouvent une complicité dans la manière de sentir et de penser de la foule qui les accepte. Il doit y avoir accord entre l'état psychologique de l'auteur et de celui du peuple: autrement, le néologisme ne vit pas; il naît, brille et s'éteint, comme un météore rapide, sans laisser de traces durables.»

31 V originále: «Les mots sont des signes: ils n'ont pas plus d'existence que les gestes du télégraphe

Bréal se ve své koncepci jazyka naopak odkazuje k myšlence de Condillaca a ideologů, že slova jsou znaky (*signes*), a dále ji autorsky rozvíjí. Spolu s (bohužel neterminologickým) popisem hodnot (*valeurs*), parolovosti, arbitrárnosti aj. uceleně traktoval o systémových jazykových jevech, které ale jazykověda 20. století přisuzuje až F. de Saussurovi. Ten ale Bréalovu *Esej o sémantice* velice dobře znal, jak vyplývá z náčrtu recenze, která se zachovala v jeho pozůstalosti (viz de Maurovy *Dodatky* v kritické edici *Kurzu*, de Saussure 1996b: 333). Navíc Bréalovi vděčil i za místo na pařížské École pratique des Hautes Études (viz Aarsleff 1981: 126).

Zaměříme-li se na Bréalův náhled na jazykové inovace, hovoří o nich místy pozitivně, ať už jde o gramatické inovace u dětí (Bréal 1897: 8) nebo o roli jazyka obchodníků v přechodu ze syntetického na analytický systém jazyka (*idem*: 22), kdy inovace vnímá jako nevyhnutelnost vývoje jazyka (*idem*: 294). Velkou roli přisuzuje analogii, „díky níž jsme si jisti, že nám bude porozuměno, že budeme pochopeni, i když náhodou vytvoříme nové slovo“ (*grâce à elle nous sommes sûrs d'être entendus, sûrs d'être compris même s'il nous arrive de créer un mot nouveau; idem*: 86).

Dle Bréala má zejména mladá generace právo inovovat (*droit d'innover*), ale jen do takové míry, která je určena kulturní a vlasteneckou potřebou zůstat v kontaktu s myšlenkami předchozích generací (*idem*: 296). Tvorbu neologismů přehnanou substantivizací (zejména ve vědeckých pojednáních) či denominalizační verbalizací (*idem*: 293–294) nicméně hodnotí negativně v duchu dobového purismu, kdy s odkazem na Voltairova „ducha jazyka“ (*génie de la langue*) označuje tyto novotvary jako zbytečnosti, kterými „jejich autoři hřeší proti duchu francouzského jazyka“ (*les auteurs de ces néologismes pèchent contre le génie de la langue française; idem*: 294). V této stati týkající se purismu hovoří i o českém purismu (na extrémním příkladu překládání vlastních jmen německého původu do češtiny), který chápe jako legitimní očistu národa s výhledem na blízkou nezávislost (*idem*: 290).

Vzápětí se pro případ francouzštiny a za použití výrazu *abus (de langue)* (doslova „zneužívání (jazyka)“), značně oblíbeného v metalingvistickém diskurzu 18. a 19. století (viz níže kap. 3.3), nevyhýbá kritice přílišného přejímání z cizích jazyků, kdy upozorňuje především na začleňování cizojazyčných výpůjček do nevhodných komunikačních situací, ve kterých může jejich použití působit jako afektovanost nebo zapříčinit nesrozumitelnost před nezasvěceným publikem (*idem*: 290–292).

„Národ, který se se sympatiemi otevírá názorům zvenčí, se nemusí obávat přijímání slov tam, kde je zvykem jimi označovat. Co je potřeba odsoudit, je zneužívání: za zneužívání lze považovat označování cizími názvy toho, pro co už označení existuje. Za zneužívání

aérien ou que les points et les traits (-) du télégraphe Morse. Dire que le langage est un organisme, c'est obscurcir les choses et jeter dans les esprits une semence d'erreur. »

lze také považovat používání cizích slov za každé příležitosti a před jakýmkoli publikem.“ (*idem*: 290)³²

Konverzace a literatura by měla být podle Bréala srozumitelná všem, tam by byl zásah institucionálního purismu legitimní, v jiných sférách jej ale vidí naopak jako „práci zbytečnou a obtěžující“ (*œuvre inutile et gênante*; *idem*: 291; cf. níže kap. 3.2–3.4). Domácí slova jsou intimní a intelektuální potřebou, což vede Bréala k tomu, že použití cizích slov v těchto kontextech hodnotí jako nemotivované až škodlivé, přičemž jeho argumentaci dominuje nacionalismus: „jsme děti velmi starého a velmi vznešeného národa“ (*nous sommes les enfants d'une nation très ancienne et très noble*; *idem*: 292). Jak vidno, Bréalův diskurz sice v mnohém předběhl svou dobu, v mnohém jí ale byl poplatný.

Závěrem ještě uveďme Bréalovu vizi lexikálních inovací v jazyce, kterou objektivizuje některé z výše uvedených tradicionalistických axiomů:

„Odsoudit neologismus z principu a absolutně by byla ta nejobtížnější a nejzbytečnější z obran. Každý pokrok v jazyce je nejprve činem jednotlivce, poté menší či větší menšiny. Země, kde by bylo zakázáno inovovat, by odebrala svému jazyku jakoukoli šanci se vyvíjet. Pod pojmem neologismus je třeba chápat jak nový význam dodaný starému slovu, tak slovo zcela nově vymyšlené.“ (*idem*: 295)³³

Srovnáme-li Bréalův a Darmesteterův zájem o inovační procesy v jazyce, pak lze konstatovat, že Bréal se zabýval především otázkami změn významů slov, případně jejich zániku. Pro Darmestetera je naopak příznačnější studium faktorů geneze, konkurence a zániku slov nebo významů slov.

Na rozdíl od Bréala je také Darmesteterova terminologie v otázkách neologie přesnější: pojmu inovace se vyhýbá a systematicky mluví o neologii a neologismech, přičemž onomaziologickou změnu lexikonu označuje jako *néologismes de mots* a sémaziologickou jako *néologismes de signification* (Darmesteter 1887: 31). Důvodem je za prvé zmiňovaná méně terminologická a více popularizační orientace Bréalových esejí. Především ale také fakt, že Darmesteter neologii věnoval soustředěnou pozornost, která si zaslouží podrobnější bibliograficko-biografický komentář.

32 V originále: «Une nation qui s'ouvre avec sympathie aux idées du dehors ne craint pas d'accueillir les mots par où celles-ci ont l'habitude d'être désignées. Ce qu'il faut condamner, c'est l'abus: l'abus serait d'accueillir sous des noms étrangers, ce que nous possédons déjà. L'abus serait aussi d'employer les mots étrangers en toute occasion et devant tout auditoire.»

33 V originále: «Condamner le néologisme en principe et d'une manière absolue serait la plus fâcheuse et la plus inutile des défenses. Chaque progrès dans le langage est d'abord le fait d'un individu, puis d'une minorité plus ou moins grande. Un pays où il serait interdit d'innover, retirerait à son langage toute chance de se développer. Par néologisme, il faut entendre aussi bien un sens nouveau donné à un mot ancien qu'un vocable introduit de toutes pièces.»

Arsène Darmesteter (1846–1888) je ve francouzské i světové jazykovědě známý především díky zmiňované monografii vycházející z jeho přednášek na Sorbonně *La Vie des mots* (1887), jejíž první vydání vyšlo paradoxně v anglickém překladu o rok dříve (Darmesteter 1887: VII). I přes zjevnou inspiraci u rétoriků 18. století, zejména v *Traité des tropes* [Pojednání o tropách] (Du Marsais 1730), jsou Darmestetery detailní kategorizace neosémantismů natolik pokrokové terminologicky i exemplifikačně, že o něj opírají mnozí francouzští jazykovědci své kategorizace *de facto* dodnes. Svědčí o tom především mnohé učebnice pro začínající lingvisty, které s nepatrnými terminologickými modifikacemi reprodukují jeho kategorizaci metafor a zejména metonymií (Darmesteter 1887: 45–54, cf. Lehmann a Martin-Berthet 2012: 113–123 a mnohé jiné manuály lexikologie).

Pokroková byla ale už jeho doktorská práce *De la création actuelle de mots nouveaux dans la langue française et des lois qui la régissent* [O současném tvoření nových slov ve francouzském jazyce a o zákonitostech, které jej řídí] (knižně Darmesteter 1877), ve které shrnul historii jazykovědného zájmu o neologii ve Francii 17.–19. století a představil detailně jak slovtvorné procesy, tak i samotný koncept synchronního a diachronního zkoumání neologie a jeho úskalí.

„Neologismus se může studovat dvěma způsoby, pátráním po jeho příčinách nebo po slovtvorných postupech. První typ studia zajímá historika a psychologa: psycholog se ptá, proč staré slovo přestalo přesně označovat starou myšlenku, jaký posun se udál v lidovém smýšlení; historik pátrá po materiálních změnách, kterým odpovídají věcné neologismy; každé z těchto nových slov není nic jiného než znak a produkt nového jevu; je to odezva dějin v jazyce. Ale je zřejmé, že obdobná studie by byla jednak nekonečná a také vnitřně nejednotná, přinejmenším za současného stavu této části vědy. Procesy slovtvorby naopak vedou k jedinému, snadnému výzkumu.“ (Darmesteter 1877: 37–38)³⁴

V procesech francouzské slovtvorby rozlišoval Darmesteter tři podtypy: vlastní francouzskou neboli lidovou (*formation française/populaire*; *idem*: 41–167), podle řecko-latinských modelů neboli vědeckou (*formation latine et grecque/savante*; *idem*: 169–249) a konečně přejímky z moderních jazyků (*emprunts aux langues modernes*; *idem*: 251–261). Tuto poslední kategorii ale neanalyzoval zdaleka tak důsledně jako předchozí dvě kategorie, které detailně morfologicky systematizoval a exemplifikoval na dobově aktuálním materiálu.

34 V originále: «Le néologisme peut s'étudier de deux façons, dans ses causes et dans ses procédés de formation. La première étude intéresse l'historien et le psychologue: le psychologue, qui se demande pourquoi le mot ancien a cessé de marquer exactement l'idée ancienne, quel mouvement s'est accompli dans la pensée populaire; l'historien, qui recherche les changements matériels auxquels correspondent les néologismes de faits; chacun de ces mots nouveaux n'est que le signe et le produit d'un fait nouveau; c'est le retentissement de l'histoire dans la langue. Mais on conçoit qu'une pareille étude soit à la fois infinie et sans unité propre, au moins dans l'état actuel de cette partie de la science. Les procédés de formation donnent lieu au contraire à une étude une et simple.»

Jeho pojetí neologie bylo extenzivní, což dokládá 24 stran závěrečného rejstříku nových slov citovaných v práci (*idem*: 277–300). Nová slova zde diferenčně označuje oproti slovníku E. Littrého, který sice byl tou dobou novinkou (poslední díl vyšel roku 1872), nicméně koncepčně lze označit Littrého slovník za historizující a k lexikálním novinkám spíše vlažný.

Právě metodologií sběru dat a svým specifickým „terénním“ výzkumem pro svou dizertaci se Darmesteter vymykal soudobé vědě. Tehdejší Sorbonnu šokoval excerpací lexikálního materiálu z běžného úzu, novinových článků, reklam, případně triviální literatury:

„Tato kniha udivila část Fakulty: bylo téměř skandální dovolit si přinést na Sorbonnu bez jediného slova odsouzení sbírku několika tisíc barbarismů, sebraných na ulici a v písemných dokladech, které jsou hodny ulice, v prospektech, patentech k vynálezům, v novinách za pár haléřů, v lidových nebo dekadentních románech.“ (J. Darmesteter 1890: XXIX)³⁵

Arsènuv mladší bratr, orientalista James Darmesteter, vzdal hold krátké, leč produktivní bratrově kariéře v souhrnné dvousvazkové publikaci nazvané *Arsène Darmesteter. Reliques scientifiques, recueillies par son frère* [A. D. Vědecké relikvie, sebrané jeho bratrem] (Darmesteter 1890). Kromě šokování komise metodologií sběru dat dokládá James Darmesteter i nutnost cenzurování některých křiklavých případů neologismů z prvních verzí bratrovy práce, dnes klíčové monografie pro studium neologie 19. století. Paradoxně byla tato práce prý i tak obhájena jen díky příměluve vlivného profesora rétoriky (Bergounioux 1986: 116).

Bratři Darmesteterové pocházeli z vážené židovské rodiny nakladatele a knihkupce v lotrinském Château-Salins, ale zajímavá je pro české publikum také informace, že z matčiny strany pocházeli z rodu pražských rabínů a nakladatelů Brandeisových. Kromě lingvistiky byl Arsène známý také jako autor různých judaistických prací.

Arsène Darmesteter ale proslul především jako spoluautor dnes již věhlasného dvousvazkového slovníku, na kterém spolupracoval s A. Hatzfeldem od roku 1871, *Dictionnaire général de la langue française du commencement du XVIIe siècle jusqu'à nos jours* [Všeobecný slovník francouzského jazyka od počátku 17. století po dnešek] (Hatzfeld a Darmesteter 1890 [1. díl, A–F] a 1900 [2. díl, G–Z], dále DGLF). První díl slovníku vyšel až dva roky po Darmesteterově předčasné smrti, kdy Hatzfeldovi pomohl práci dokončit Darmesteterův žák A. Thomas, který dopracoval zejména etymologickou část slovníku.

35 V originále: «Ce livre étonna une partie de la Faculté: elle fut presque scandalisée de voir froidement apporter en Sorbonne, sans un mot de réprobation, une collection de quelques milliers de barbarismes recueillis dans la rue et dans des productions écrites qui valent celles de la rue, prospectus, brevets d'invention, journaux à un sou, romans populaires ou décadents.»

Arsène Darmesteter je ale hlavním autorem rozsáhlé třísetstránkové předmluvy *Traité de la formation de la langue*, která předchází slovníku v prvním díle. Pedagogické přednosti této detailní lingvistické analýzy oceňuje přední francouzský metalexikograf Jean Pruvost (2006: 75–76). Pruvost upozorňuje, že slovník neměl komerční úspěch, protože byl zastíněn podstatně rozsáhlejšími slovníky Littrého a Larousse. Domnívá se také, že pro své bohaté informace sémantického a historického rázu, s jemnou hierarchizací a stojící na opravdu lingvistických základech dokázal tento slovník vychovat celou generaci studentů. Mezi nimi Pruvost zmiňuje i dva významné francouzské lexikografy 20. století Bernarda Quemadu a Josette Rey-Debovou.

Mimoto je DGLF u odborné veřejnosti vysoce ceněný i pro své inovativní lexikografické postupy, které ve 20. století přejímali mnozí další lexikografové (blízko této koncepci má např. *Le Petit Robert*). Heslo *argot* na obrázku č. 1 všechny tyto inovace dobře dokladuje. Jedná se především o:

- 1) začleňování datací prvních výskytů slov, případně i data jejich začlenění do toho kterého vydání *Dictionnaire de l'Académie française* [Slovníku Francouzské akademie] (dále DAF, detailněji viz níže v kap. 3), jelikož v době publikování DGLF sloužil DAF jako hlavní normativní zdroj,
- 2) logicko-rétorické organizování mikrostruktury slovníku, kdy je pomocí číslování hierarchizována informace o transformacích významu polysémních slov. Nejprve je uveden etymologicky nejstarší význam a poté přenesené, rozšířené a jinak modifikované významy v chronologicko-logickém sledu. Zároveň jsou důsledně oddělována homonymní slova,

1. ARGOT [àr-gó] *s. m.*
 [ÉTYM. Origine inconnue. || 1634. *Le Jargon ou langage de l'argot réformé, tiré et recueilli des plus fameux argotiers de ce temps, titre d'un livre publié à Lyon.*]
 || 1° Au xviiie s., l'ensemble des gueux, bohémiens et coupeurs de bourse.
 || 2° *P. ext.* Langage de convention dont se servaient les gueux, les bohémiens, etc., et, par la suite, tout langage spécial aux malfaiteurs. || *Fig.* Locutions particulières à une profession, à une catégorie de personnes. L'— des coulisses. L'— ouvrier. L'— parisien.
2. ARGOT [àr-gó] *s. m.*
 [ÉTYM. Pour ergot, § 344. (*V. ergot.*) || 1690. FURET.]
 || (*Jardin.*) Portion de branche morte laissée en taillant un arbre.
ARGOTER [àr-gò-té] *v. tr.*

Obrázek č. 1: Homonymie a polysémie hesla *argot* v DGLF (Hatzfeld, Darmesteter a Thomas 1890: 132)

Zdroj: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k206409p/>

3) typografickou důslednost a přehlednost,

4) transkripty výslovnosti.

Nutno podotknout, že body 3) a zejména 4) sice nejsou zcela inovativní, nicméně je také uvádíme, neboť se zde jedná o vzor pro ostatní lexikografy a tento vzor dnes považujeme při práci se slovníkem za samozřejmý.

Se zajímavým zjištěním, které vypovídá o úloze neologa Darmestetera pro koncepci celého slovníku, přišel ve své komparační analýze slovníkových hesel od E do Em ve třech slovnících Michel Glatigny. Na rozdíl od dalších dvou nejdůležitějších lexikografických počínů druhé půle 19. století, spíše historizujícího *Dictionnaire de la langue française* [Slovník francouzského jazyka] od Émila Littrého (Littré 1863–1872, dále DLF) a encyklopedického slovníku Pierra Larousse *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* [Velký univerzální slovník 19. století] (Larousse 1866–1876, dále GDU) je u Hatzfelda, Darmestetera (a Thomase) nejsystematičtěji používána značka dobového příznaku *Néolog*. Zatímco příznaků archaizace napočítal Glatigny u hesel E–Em v DLF pouze 35, v DGLF 126 a v GDU dokonce 193, situace se zřetelně odlišovala pro příznaky neologicit y v témže vzorku E–Em, kdy Littré v DLF označil jako neologismus jen 21 hesel, Larousse v GDU jen 23 hesel, ale nepoměrně více jich nalezneme v DGLF, celkem 163 hesel (Glatigny 1998: 108). Tuto inflaci lze osvětlit z předmluvy slovníku, kde jeho autoři předesílají, že takto označují všechna slova vzniklá v 19. století (Hatzfeld, Darmesteter a Thomas: XIII).

Valentina Biscontiová při srovnání stejných tří slovníků také poukazuje na fakt, že v DGLF je poprvé neologismus definován objektivně, bez negativních konotací, tedy v čistě lingvistickém smyslu, jak ho známe dnes (Bisconti 2013: 10). Naopak u Littrého a Larousse je z obsahu slovníkových hesel neologismus a neologie patrné převzetí staré dichotomie *art/abus* („umění/nešvar“), vyhradzující negativní konotaci slovu *néologisme* (vnímaný jakožto nešvar, odsouzeníhodná zbytečnost, doslova zneužití, viz také v této kap. výše Bréal). Naopak *néologie* měla vždy konotaci pozitivní, jakožto respektované estetické umění vyhrazené intelektuální elitě (podrobněji viz níže v kapitolách 3.1–3.3).

Darmesteterova pokrokovost a objektivita v deskripci reálného úzu jsou tedy patrné i z prací kolektivního rázu. Stejně jako u Bréala ale i v jeho textech nalezneme výroky poplatné své době a jejím puristicko-elitářským vizím jazyka. V úvodních pasážích *La Vie des mots* je jazyková změna popisovaná ještě bez jakékoli evaluace:

„Každý jazyk podléhá neustálému vývoji. V každém momentu své existence je v rovnovážném stavu více či méně dlouho trvajícím a působí na něj dvě opačné síly: jedna, síla

konzervační, jej drží ve svém současném stavu; druhá, síla revoluční, jej posouvá do nových směrů.“ (Darmesteter 1887: 6)³⁶

Ve 4. kapitole o filologických podmínkách změny významu už ale Darmesteter svou lítost nad (poc)hybnou silou neologismů vyjadřuje zřetelně, s odkazem na úvodní fyzikální metaforu:

„V dnešní době, v našem jazyce končícího 19. století, je důvod k obavám, že z těchto dvou sil právě síla tradice ustupuje revoluční síle, která francouzštinu vychyluje do neznámých směrů. Jsme svědky bezuzdného triumfu neologismu, který se nespokojí s tím, aby silou zaujmul své místo v jazyce, naopak násilně odhání mnohá kvalitní slova, která si zachování zaslouží. [...] Ale to je marná lítost [...] Jazyk se ubírá svou cestou, netečený k výtkám gramatiků i ke stížnostem puristů.“ (*idem*: 119–120)³⁷

Přes rostoucí vědeckou objektivitu v popisu jazykových změn u raných sémantiků ve 2. polovině 19. století je tzv. „dvojí diskurz“ (*double discours*; ve významu „projev pro i proti“, zde pro i proti neologismům) charakteristickým rysem subjektivity ve vědeckém diskurzu, který nalezneme nejen u Bréala a Darmestetera, ale i u jazykovědců v pozdějším období, přinejmenším v první polovině 20. století.

Na příkladu dvou protichůdných pasáží z rozmezí šesti let od téhož autora, známého specialisty na onomastiku a sociolekty Alberta Dauzata, lze ale dobře demonstrovat, že záleží především na kontextu doby a objektu argumentace. Je možná až příliš přísné nazývat tento střet objektivní deskripce se subjektivními emotivními pasážemi v autorských textech „diskurzivní schizofrenií“, jak např. *double discours* v souhrnné Bréalově monografii hodnotí Biscontiová (Bisconti 2013: 17).

U předválečného Dauzata se v kapitole «La crise de la culture française» [Krise francouzské kultury] v knize *La Défense de la langue française* [Obrana francouzského jazyka] lze dočíst, že mládež „často mezi sebou hovoří nepojmenovatelným jazykem“ (*parlent souvent un langage innommable entre eux*, Dauzat 1912: 67), přičemž nostalgicky a idealizovaně vychvaluje velmi konzervativní puristické tradice, které panovaly v rodinách ještě před čtvrt stoletím, kdy:

36 V originále: «Toute langue est dans une perpétuelle évolution. A quelque moment que ce soit de son existence, elle est dans un état d'équilibre plus ou moins durable, entre deux forces opposées qui tendent: l'une, la force conservatrice, à la maintenir dans son état actuel; l'autre, la force révolutionnaire, à la pousser dans de nouvelles directions.»

37 V originále: «De nos jours, dans notre langue du XIXe siècle finissant, il est à craindre que, de ces deux forces, la force de tradition cède à la force révolutionnaire qui entraîne le français dans des directions inconnues. Nous assistons à un triomphe effréné du néologisme, qui ne se contente pas de prendre de force sa place dans la langue, mais chasse violemment nombre de mots de bonne marque qui méritent d'être conservés. [...] Mais c'est là un vain regret [...] La langue suit son cours, indifférente aux plaintes des grammairiens et aux doléances des puristes.»

„sebemenší jazyková odchylka – nevhodný termín, syntaktická chyba, příliš odvážný neologismus, odbytá výslovnost – byly nelítostně vytknuty dětem, a dokonce i mladým lidem; rodiče ostatně šli příkladem. Byla to spásná brzda zpomalující vývoj, který je inherentní všem jazykům, brzda pomalu působící na lid, který má vždy sklony k imitaci.“ (Dauzat 1912: 67)³⁸

Dauzat považuje právě tento rodinný tradicionalismus za důvod, proč lze bez obtíží číst autory staré tři sta let. Současní rodiče se ale podle Dauzatova názoru bojí děti opravovat a sami podléhají snobismu, když se snaží používat „módní výrazy a mluvu bulvárů“ (*langue à la mode, la langue du boulevard; idem: 68*). Vývoj jde pak ale příliš rychle a mládež používá „nepěknou hatmatilku“ (*charabia informe*), kterou Dauzat popisuje následovně:

„barbarský jazyk vytvořený z výrazů slangu nižších vrstev a sportovního slangu, ve kterém je syntax deformována různými násilnými elipsami, zatímco ty nejroztodivnější neologismy se lepí k nejrozumnějším zkráceninám.“ (*ibidem*)³⁹

O šest let později, na sklonku prožité první světové války, už ale tentýž Dauzat v knize *L'argot de la guerre, d'après une enquête auprès des officiers et soldats* [Válečný slang, podle výzkumu u velitelů a vojáků] (Dauzat 1918) rozmýšlí nad neologismy vyprodukovanými na frontě, nad jejich difuzí mimo armádu a obecně nad konceptem neologie jednak obšírněji (celá 3. kapitola je nazvaná « Les mots nouveaux » [Nová slova]; *idem: 67–99*), ale zejména objektivněji a bez puristické axiologie.

„Copak by neologismy neměly vznikat, když je kolem tolik nových objektů a jevů, pro které se běžná pojmenování zdají být nedostatečná nebo neexpresivní?“ (Dauzat 1918: 69)⁴⁰

Celkově je dosti ošidné po více než sto letech tento *double discours* jakkoli interpretovat. Nelze totiž bezpečně určit, zda došlo ke změně názorů jednotlivých lingvistů pod vlivem osobního vývoje či profesního tlaku. Nevíme také, zda myšlenky

38 V originále: « le moindre écart de langage – terme déplacé, faute de syntaxe, néologisme trop hardi, prononciation vicieuse – étaient impitoyablement relevés chez les enfants et même chez les jeunes gens ; les parents d'ailleurs donnaient l'exemple. C'était là un frein salutaire qui ralentissait les évolutions inhérentes à tout idiome, et qui agissait à la longue sur le peuple, toujours enclin à l'imitation. »

39 V originále: « idiome barbare tissé de termes d'argot populaire et sportif, dans lequel la syntaxe est bousculée par les ellipses les plus violentes, tandis que les néologismes les plus hirsutes sont accolés aux abréviations de tout genre. »

40 V originále: « Comment les néologismes n'auraient-ils pas surgi en présence de tant d'objets et de faits nouveaux, pour lesquels les désignations courantes se montraient insuffisantes ou inexpressives ? »

obsažené v téže knize nebyly původně samostatné studie spojené do jednoho celku, který si kladl protichůdné cíle, což dává tušit právě Dauzatova studie o argotu zločinců v jinak konzervativní *La Défense*.

Argot (ve francouzském širokém slova smyslu, česky tedy spíše slang nebo obecně sociolekty) a lexikální inovace v něm byly ostatně pro Dauzatu nevyčerpatelným zdrojem vědeckého materiálu po zbytek jeho kariéry (viz 2.2.2). Naopak Bréal a Darmesteter, o generaci starší kolegové Dauzata, věnovali argotu minimum pozornosti. V Bréalově *Essai de sémantique* se termín *argot* vyskytuje okrajově pouze dvakrát, *jargon* jednou (Bréal 1897: 147, 328 a 329), v Darmesteterově dizertační práci se *argot* sice zmiňuje na vícero místech, a dokonce jej Darmesteter vymezuje detailněji vůči lidové mluvě a s odkazy na soudobé sociolektografy (Darmesteter 1877: 47–48), ale víceméně jen proto, aby jím mohl osvětlit původ některých v lidové mluvě zobecněných slov, které v práci dále rozebírá. O deset let později v *La vie des mots* už není u Darmestetera o argotu ani žargonu žádná zmínka. Za tento zjevný posun zájmů mezi touto generací lingvistů a jejich mladšími kolegy typu Dauzata, kteří centralizovali v rámci lingvistiky problematiku sociolektů, vděčí francouzská lingvistika mimo jiné i osobnosti Antoina Meilleta, kterého lze řadit jak do výše uvedené trojice tzv. raných sémantiků, tak i mezi předchůdce dnešních sociolingvistů.

2.2.2 Pionýři sociolingvistiky a sociolektologie ve Francii

V předchozí kapitole bylo na příkladech argumentace jazykové změny nastíněno, nakolik Darmestetera a Bréala ovlivňovaly rozvíjející se příbuzné disciplíny – psychologie a sociologie. Byl to ale až Antoine Meillet, kdo poznatky svých předchůdců kriticky zhodnotil a na počátku 20. století na jejich základě formuloval nutnost provázanosti sociologie s jazykovědou.

O to více pak s touto jeho pionýrskou sociolingvistickou snahou kontrastuje nahlížení na jazyk jako na produkt značně odosobněného, autonomního systému v pozdějším strukturalistickém období.

Ve své práci *Comment les mots changent de sens* [Jak slova mění význam], publikované v letech 1905–1906 v sociologickém časopise založeném Durkheimem *Année Sociologique* a knižně vydané roku 1921 jako součást souboru studií *Linguistique historique et linguistique générale* [Historická lingvistika a lingvistika obecná] (Meillet 1921: 230–273), Meillet předesílá, že se jeho pojetí jazyka přesně shoduje s durkheimovskou definicí tzv. sociálního jevu (*fait social*, v české sociologii v překladu ustálené jako „sociální fakt“), který Durkheim prezentoval ve své slavné monografii *Les règles de la méthode sociologique* (Durkheim 1895), v českém překladu pak jako *Pravidla sociologické metody* (1926; přehledně viz Strouhal 2010: 52).

Durkheimova definice sociálního jevu zahrnuje: a) podmínku exteriority neboli situovanosti mimo jedince, b) podmínku tlaku či donucení (*coercition*), kterým sociální jev působí na jedince. Meillet tedy argumentuje následovně:

„... jazyk existuje nezávisle na každém z jedinců, kteří jím mluví, a přestože nemá žádnou realitu mimo sumu těchto jedinců, ve své obecnosti existuje vně každého z nich; prokazuje to fakt, že na žádném z těchto jedinců nezávisí jazyková změna a že každá individuální odchylka od úzu vyvolá reakci; tato reakce bývá nejčastěji sankcionována pouhým výsměchem, kterému se vystavuje člověk, který nemluví jako ostatní; v moderních civilizovaných státech může ale, různými zkouškami, vést až k vyloučení z veřejných pozic pro ty, kteří se neumí přizpůsobit spisovné normě přijaté danou sociální skupinou.“ (Meillet 1921: 230)⁴¹

Byť tyto podmínky jazyk beze zbytku splňuje, Meillet upozorňuje na fakt, že jazykověda zůstávala paradoxně mimo sociologická studia, a zkoumání sociálního prostředí, které utvářelo ten který jazyk, mu bylo vesměs cizí. V předchozí citaci se sice nemluví o třídní dominanci, ale stačí si jen do textu dosadit za přídavné jméno „danou (sociální skupinu)“ v závěru citace adjektivum „dominantní“ nebo „majoritní“, abychom v tomto úryvku zahlédli plastický obraz toho, co Pierre Bourdieu o více než půlstoletí později definuje jako tzv. jazykový trh (*marché linguistique*, Bourdieu 1982, česky 2014).

I pro tyto úvahy, které etablojí jazykovědu mezi ostatní *sciences sociales* („sociální vědy“, Meillet 1921: 231), je Meillet považován za jakéhosi praotce moderní sociolingvistiky.

Ojediněle nacházíme v Meilletově práci označení *linguistique sociale* („sociální jazykověda“; *idem*: 255), na rozdíl od systematictějšího označování obdobných cílů termínem *sociologie linguistique* („jazykovědná sociologie“), který používal i blíže demonstroval na příkladech ideologie v jazyce či sociálních vrstev a argotu hned v roce 1909 jeho méně známý současník Raoul de la Grasserie. Ten uvádí na přebalu ke své knize *Des parlers des différentes classes sociales* [O mluvách různých sociálních tříd], že jde o součást edice *Études de psychologie et sociologie linguistiques* (de la Grasserie 1909; námi potvrzeno).

41 V originále: «une langue existe indépendamment de chacun des individus qui la parlent, et, bien qu'elle n'ait aucune réalité en dehors de la somme de ces individus, elle est cependant, de par sa généralité, extérieure à chacun d'eux ; ce qui le montre, c'est qu'il ne dépend d'aucun d'entre eux de la changer et que toute déviation individuelle de l'usage provoque une réaction ; cette réaction n'a le plus souvent d'autre sanction que le ridicule auquel elle expose l'homme qui ne parle pas comme tout le monde ; mais, dans les États civilisés modernes, elle va jusqu'à exclure des emplois publics, par des examens, ceux qui ne savent pas se conformer au bon usage admis par un groupe social donné. ». Slosloví *bon usage*, doslovně „dobrý úzus“, viz výše v 1.1.2 citace Francarda, překládáme funkčně, leč anachronicky, jako „spisovná norma“.

Nazveme-li však Meilleta praotcem sociolingvistiky, pak jejím otcem bezpochyby byl Meilletův žák a následovník Marcel Cohen. Ten prosazoval označení *sociologie du langage* („sociologie mluvy“ – cf. Cohen 1956 a Cohen 1971) až do jeho vytlačení anglosaským termínem *sociolinguistique* v průběhu 70. let 20. století (Calvet 1999b).

Vraťme se ale nejprve zpět k Meillettově studii z počátku století. Klíčový byl jeho rozbor specifikací významu v argotech a slanzích (Meillet 1921: 244–249) a role mi-grace mluvčích i slov (rozbor výpůjček) na posuny významů, a tudíž na jazykovou změnu jako takovou (*idem*: kap. III). Tato Meillettova studie dokresluje, jak bylo pro tehdejší myslitele podnětné a pro dnešní sociolektologii klíčové období třetí francouzské republiky. Meillet (*idem*: 247) cituje dvě takovéto studie:

- 1) «Étude sur l'argot français» [Studie o francouzském argotu], která byla publikovaná v časopise *Mémoires de la Société de linguistique*, od Marcela Schwoba a Georgese Guieysse, kteří oba mimochodem navštěvovali Bréalův seminář (Schwob a Guieysse 1889). Jde patrně o první opravdu lingvistickou studii, pro Meilleta cennou zejména pro detailní analýzu procesu tvorby synonymických řad, v záplavě módního zájmu o *bas langage* („mluvu spodiny“) u pařížských intelektuálů konce 19. století. Tento exponenciální nárůst zájmu je patrný z komentovaného bibliografického přehledu prací o francouzských sociolektech od R. Yve-Plessise, který uvádí 365 děl a dílek, včetně metalingvistických slovníkových výskytů, vydaných od 15. do přelomu 19.–20. století (Yve-Plessis 1901). Schwobova a Guieyssova studie jako první a jediná z tohoto soupisu obsahuje náznaky moderních lingvistických úvah, přičemž je ale nutné připomenout prvenství obecně filologické. To si zaslouží obsáhlé a metodologicky novátorské dílo Francisqua Michela *Études de philologie comparée sur l'argot et les idiomes analogues parlés en Europe et en Asie* [Studie srovnávací filologie o argotu a podobných jazycích, kterými se hovoří v Evropě a Asii], kde autor pátrá zejména po archivních atestacích a etymologickém původu argotických slov (Michel 1856).
- 2) V knižní poválečné verzi z roku 1921 pak Meillet přidává také citaci knihy o vojenském slangu, *Le Poilu tel qu'il se parle* od Gastona Esnaulta (Esnault 1919), kdy důsledky mísení jazykových variet při nedobrovolné migraci na frontu *Grande Guerre* („Velké války“, 1914–1918) vzbudily zájem lingvistů o mluvu tzv. *poilus*, vojáků na bojištích. *Poilu*, doslovně „chlupatý, zarostlý“ bývá lidovou etymologií často chybně vykládáno metaforicky (omezená možnost holit a stříhat se na frontě). Jak upozornil Dauzat (1918: 48), toto slovo bylo známé ve vojenském slangu už před první světovou válkou jako synonymum mužnosti (odvozené ze sousloví *avoir du poil aux yeux* [mít chlup v očích]) pro někoho, kdo má kuráž, ale rozšířilo se masivně teprve po roce 1914 (*idem*: 15). Jako

jeden z mnoha sociolektografických počínů vyprovokovaných válkou na okraj uvedme Déchelettův slovník vojenského slangu, především letců a ženijních jednotek, s názvem *L'argot des poilus*, který všudypřítomnost nově difundovaného slova ostatně dobře dokládá (Déchelette 1918).

Do období mezi vydáním těchto dvou Meillem citovaných publikací lze situovat enormní publikační rozmach francouzských literárně-filologických i (socio)lingvistických prací o sociolektech. Nedlouho po Meilletově studii *Comment les mots...* tedy vycházejí další odborné studie, přičemž základní výčet lingvistických monografií lze z aktuální scientometrické perspektivy rozdělit do dvou skupin:

- 1) práce autorů dnes spíše pozapomenutých, kam lze zařadit především již citovaného Raoula de la Grasserie (ten mj. roku 1907 vydal *Étude scientifique de l'argot et le parler populaire* [Vědecká studie o argotu a lidové mluvě] – jeho opomíjené dílo syntetizovala např. Delesallová; Delesalle 1990: 677–687) a také italského filologa Alfreda Nicefora (jehož monografie z roku 1912 – *Le génie de l'argot* [Duch argotu] je hojně citovaná první generací českých sociolektologů, mj. Oberpfalcerem a Trostem, viz Oberpfalcer 1934: 314 a Trost 1935: 241).
- 2) práce autorů dodnes velmi známých a citovaných, především Lazara Sainéana, lingvisty rumunského původu, jehož diachronní studie jsou dodnes zdrojem ceněných analýz: 1907 – *L'Argot ancien (1455–1850)* [Starý argot (1455–1850)], 1912 – *Les sources de l'argot ancien* [Zdroje starého argotu], což platí i pro synchronní analýzu válečných neologismů: 1915 – *L'argot des tranchées* [Slang ze zákopů] a konečně pro šestisetstránkový rozbor pařížských specifik: 1920 – *Le langage parisien au XIXe siècle* [Pařížská mluva v 19. století]. Po Sainéanův bok můžeme do této kategorie řadit i výše citovaného Alberta Dauzata, jehož zájem o sociolekty a dialekty byl trvalý: nejprve mu v již citované *La défense de la langue française* z roku 1912 vychází podkapitola «L'argot des malfaiteurs» [Argot zločinců], následovaná roku 1917 monografií *Les Argots de métiers franco-provençaux* [Slangy franko-provensálských řemesel], dále již citovaný synchronní výzkum válečného slangu z roku 1918 – *L'argot de la guerre* a z mnoha dalších poválečných prací zmiňme ještě soubornou monografii z roku 1929 – *Les Argots: caractères, évolution, influence* [Slangy: charakteristiky, vývoj, vlivy].

Do tohoto sociolektologicky produktivního období také spadají první práce výše zmiňovaného Meilletova žáka Marcela Cohena, který mj. v roce 1908 publikoval studii o sociolektu studentů Polytechniky: «Le langage de l'École Polytechnique» [Mluva Polytechnické školy] v časopise *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*. V poválečném období pak publikoval obecnější rozbor prací o argotu před- a poválečném: «Note sur l'argot» [Poznámka k argotu] v časopise *Bulletin*

de la Société de Linguistique de Paris (Cohen 1919), kde předesílá moderní, sociologizovanou definici argotu jako produktu diastratické variace.

Doba, která se z výše uvedeného, velmi neúplného výčtu může jevit jako relativně nakloněná studiu sociolektů a vhodná k etablování jejich metodologicko-terminologického rámce, nicméně nepostrádala náznaky elitistické marginalizace klíčícího oboru. Jako příklad může posloužit Sainéanovo svědectví o postoji profesora Gastona Parise vůči jeho projektu diachronního zkoumání Argotu⁴², kdy mu prý Paris řekl, že: „Obdobná studie není hodna pravého filologa“ (*Une pareille étude n'est pas digne d'un vrai philologue*, Sainéan 1930: 10). Na tuto citaci je možné nahlížet i optikou apriorního nesouhlasu Parise s rozbořením etymologií. V této souvislosti totiž Bergounioux uvádí, že při výzvě ke sběru nářečí, kterou Paris proslovl v Alès roku 1888, doporučoval svým potenciálním informátorům nezabývat se etymologií (Bergounioux 1992: 17). Faktem ale zůstává, že filologicky vzdělaní autoři typu Sainéana či Esnaulta studovali argot nejčastěji mimo univerzitní posty, bez možnosti využívat laboratorní zázemí, konferenční příležitosti ke zpětné vazbě atd. (asymetrii vztahů Meillet–Cohen–Esnault na vzájemné korespondenci ostatně dobře dokumentuje Bergounioux 2012: 703).

Z předchozího výčtu monografií lze vyzdvihnout, že k tradičním rozborům psaných zdrojů (převážně literárních stylizací) s převažující diachronní optikou se pod vlivem Gilliéronovy dialektologie nově přidává i analýza materiálu z terénních výzkumů synchronního rázu, pod hlavičkou tzv. sociální dialektologie, kterou propagoval Gilliéronův žák Dauzat. Již v této pionýrské době terénních studií se ale metodologické aspekty těchto přímých sociolingvistických sond staly předmětem kritiky, kdy se objevují pochybnosti nad autenticitou sebraného materiálu, zejména z válečných let (viz Prochasson 2006). Ať už byla jejich metodologie jakkoli rozporuplná, poznatky syntetizované z těchto průkopnických terénních studií nepochybně přispěly k prohloubení vědomostí o fungování lexikonu a potažmo legimitizovaly etablování unikátních subdisciplín lexikologie: nejprve neologie na počátku 70. let 20. století (o vzniku první neologické laboratoře *Centre d'études de la néologie lexicale* při Univerzitě Paříž 10 v Nanterre, viz Guilbert 1974) a následně sociolektologie v 80. letech (*Centre d'argotologie* vzniklo v roce 1986 na Sorbonně při Univerzitě Paříž 5, viz Sourdot 2011: 170–175).

Mnohé z těchto výše uvedených pionýrských terénních studií z prvních desetiletí 20. století zároveň předznamenal orientaci francouzské sociolingvistiky na kritiku jazykových projevů třídní dominance a na marginalizovanou multietnickou mládež především. V mnoha směrech sociolingvistického bádání je dodnes patrný vliv Cohenova marxistického pojetí role jazyka ve společnosti

42 Majuskuli ve slově Argot reprodukuje záměrně, Sainéan jí odkazuje na historický původ tohoto slova jakožto metonymicky adaptovaného *propria*, detailněji níže viz kap. 3.5.

(viz monotematické číslo 128 časopisu *Langage & société* z roku 2009 s názvem *Marcel Cohen: aux origines de la sociolinguistique*, zde zejména Tabouret-Keller 2009)⁴³. Cohenův marxismus přijala za své i první sociolingvistická laboratoř, která vznikla při Univerzitě v Rouenu v roce 1971. Jeden z jejích zakladatelů, Jean-Baptiste Marcellesi, datuje začátky akademické autonomie sociolingvistiky ve Francii do roku 1968, kde byla jako disciplína poprvé vyučována na nově vzniklé fakultě Univerzity Paříž 10 v Nanterre na severním předměstí Paříže (Marcellesi 2003: 273). Dále tuto sociálně angažovanou orientaci rozvíjí zejména tzv. urbánní sociolingvistika (*sociolinguistique urbaine*), jejíž název prosadil Louis-Jean Calvet (1994), nicméně autonomní rysy a mezinárodní renomé jí vepsal především Thierry Bulot⁴⁴.

2.2.3 Sociosémantika a kontinuita Meilletteva odkazu

Vraťme se ale od Meilletteva dopadu na dynamiku vývoje sociolingvistiky a sociolektologie v průběhu 20. století zpět k Meilletovi a jeho vnímání změn významu. Bouřlivý ohlas v sémantice i obecné lingvistice měla Meilletteva hypotéza o diskontinuitě sémantické transmise. Meillet tvrdí, že jedním z nejradikálnějších faktorů změny může být mezigenerační nepochopení při přenosu významu slov:

„...dítě, které se učí mluvit, nezíská hotový jazyk jen tak: musí si jej pro své užívání celý znovu utvořit podle toho, co slyší kolem sebe; a z běžných zkušeností lze potvrdit fakt, že malé děti slovům dávají nejprve velmi odlišné významy oproti těm, které tato slova mají u dospělých, kteří je jim naučili.“ (Meillet 1921: 235)⁴⁵

Pokud tedy kvůli působení dalších faktorů sémantických změn začnou dospělí používat častěji nějaký pozměněný význam, upoutá to pozornost dítěte, a i když starý význam v myslech dospělých stále převažuje, u nové generace se smaže. Tento postulát opírá Meillet o příklad hovorového adjektiva *saoul*, které se posunulo z významu „sytý“ (synonymum *rassasié*) na „opilý“ (*ivre*). Meillet předpokládá „sylost napojením“ (*rassasié de boisson*) a situaci, kdy se dospělí chtěli „se shovívavou

43 U nás Cohena reflektoval v *SaS* již v 50. letech souhrnně Šabršula (1958), později např. Stavinohová (1977–1978).

44 Viz *Textes de Thierry Bulot* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://juliefreiremarques.wixsite.com/sociolingurbaine/textes-de-thierry-bulot-1> a výše citovaný interaktivní sociolingvistický videokurz, viz Bulot a Blanchet (2011) na adrese <http://sociolinguistique.fr/>. Širší historický rámec urbánní sociolingvistiky přibližuje nejnověji Ledegen (2017), konkrétní exemplifikace i zde níže v kap. 4.4.

45 V originále: «...l'enfant qui apprend à parler ne reçoit pas la langue toute faite: il doit la recréer tout entière à son usage d'après ce qu'il entend autour de lui, et c'est un fait d'expérience courante que les petits enfants commencent par donner aux mots des sens très différents de ceux qu'ont ces mêmes mots chez les adultes dont ils les ont appris.»

ironií vyhnout hrubosti vhodnějšího slova *ivre*“ (*avec une sorte d'indulgence ironique et évitaient la brutalité du nom propre ivre*; *idem*: 236), ale děti, které jejich hovor poslouchaly, si spojily význam s opilostí a tento význam se pak v hovorovém jazyce mladé generace prosadil natolik, že získal expresivitu (Meillet hovoří o „syrovosti“ = *crudité*) původního slova *ivre*. Nutno podotknout, že hypotézu o tvorbě neologismů v důsledku ztráty expresivity formuloval před Meillem už Bréal, když hovořil o „opotřebování“ slov jejich dlouhým používáním. Proto pak na člověka „nedělají stejný dojem“ (*ne font plus la même impression à l'esprit*; Bréal 1897: 294).

Stephen Ullmann ([1962] 1964: 193–194) tento slavný Meilletův příklad komentuje s upřesněním, že původní význam „sytý (jídlem)“ pocházející z lidové latiny (*satullus*) se dochoval do 17. století a dodnes jej lze dovodit z ustáleného spojení *manger tout son soul* („jíst dosyta“, přičemž *soul* je dnes běžnější grafická varianta). Od 16. století se ale objevuje význam „opilý“, který je dnes primární. Ullmann hodnotí tento Meilletův příklad změny významu jako pravděpodobný, ale nepřiliš přesvědčivý, neboť tento přenos nelze nijak zpětně dokázat, ostatně stejně jako obdobný Jespersenův příklad změny anglického slova *bead* („modlitba“ > „kulička (ružence)“), taktéž argumentovaný diskontinuálním přenosem z dospělých na děti (Jespersen 1922: 175).

Brigitte Nerlichová (Nerlich 1992: 181–183) naopak tentýž Meilletův příklad považuje za zeslabování eufemismu (*fading of euphemism*). Meilletovi vytýká zejména nepřijetí možnosti, že mezi významem *soul* 1 a *soul* 2 byly nějaké mezistavy (z výše uvedeného parafrázovaného textu těsně pod citací je ale zřejmé, že neprávem). Diskontinuitu přenosu významu z generace na generaci odmítá po vzoru Weinreicha, Labova a Herzoga (1986: 44), kteří upozornili na fakt, že v rámci rodiny jsou sice jednotlivé generace diskrétními množinami, ale na úrovni celospolečenské jde už o nepřerušitelné stupňovité kontinuum.

V Meilletově koncepci významové změny je mimo faktory vnitřní (kontaminace mezi slovy navzájem) a faktory vnější (změna objektu či reality podmiňující změnu významu) zdůrazňován zejména faktor sociální, kdy význam slova determinují skupiny mluvčích, které jej užívají. Od Bréala přejímá příklad slova *opération* („operece“), které označuje odlišnou aktivitu v terminologii chirurga, vojáka, ekonoma či matematika (Bréal 1897: 313–315). Zatímco Bréal navrhuje pro množinu těchto různých významů téhož slova neologismus *polysémie* (*idem*: 314), Meillet rozvíjí na tomto jeho příkladě myšlenku, že v obecném jazyce mají slova širší význam a specifikují jej až v menších profesních kolektivech (Meillet 1921: 244–245).

Nejde ale jen o specifičnost okolností, které význam v těchto skupinách rozrůžňují, ale také o míru izolovanosti skupiny a o míru její autonomie na zbytku společnosti. Meillet se domnívá, že:

„variantnost slovníku se neomezuje pouze na to, co vyžaduje povaha dané skupiny; variantnost je zvyšována záměrně jakožto důsledek tendence, která se prosazuje u kaž-

dé skupiny, a to tendence navenek označit svou nezávislost a originalitu skupiny; zatímco dění celé společnosti směřuje k uniformizaci jazyka, dění jednotlivých uskupení směřují k jeho diferenciaci [...]. Působí zde dvě protichůdné tendence, které jsou výsledkem jak charakteru všeobecného jazyka, tak speciální role jazyků dílčích.“ (Meillet 1921: 246–247)⁴⁶

Ve většině prací, které se pokouší rekonstruovat formování různých jazykových vědních teorií ve Francii, se v případě začleňování sociálních aspektů do reflexe o jazykových změnách Meilletovo jméno objevuje pravidelně a často téměř výlučně. Převážně jej najdeme v příručkách o sociolingvistice, často v ostrém kontrastu Meillet *vs* de Saussure, viz např. Calvet ([1993] 2009: 5–8).

Nelze však znovu nepřipomenout a zasadit do širšího rámce, že na Meilleta měla značný vliv práce jeho starších kolegů, mj. Bréala a Darmestetera (viz výše kap. 2.2.2), a že kromě sociolingvistiky dal Meillet inspiraci i svým následníkům v sémantickém bádání. Nerlichová v tomto období hovoří o francouzské sociosémantice (Nerlich 1992: 173–191), kam řadí také Meilletovy přímé následovníky, K. Nyropa a J. Vendryese, u jejichž inovačních tezí se krátce zastavme.

Francouzsky publikující dánský lingvista Kristoffer Nyrop rozvíjel sociosémantické aspekty lexikálních inovací ve 2. části 4. dílu («Sémantique») své monumentální šestidílné monografie *Grammaire historique de la langue française* [Historická gramatika fr. jazyka] (Nyrop 1913: 73–107). Nyrop sémantické změny a aspekty jejich šíření kategorizuje s teoretickými odkazy jak na německou, tak na francouzskou sémantiku, a především je důsledně exemplifikuje. K Darmesteterovým, Bréalovým a Meilletovým tezím přidává mezi možné motivace změn významu také ironii a žert, které řadí pod tzv. psychologické dispozice (*disposition psychologique*; Nyrop 1913: 94–95). Uvádí jednak příklad sémantického posunu slovesa *blasonner*, které z původního významu „blasonovat“ neboli „(pochvalně) popsat heraldický znak“ přes přenesené „vychvalovat, oslavovat“ získalo antifrází význam „kritizovat, posmívat se“. Dále uvádí také posun významu u sousloví *cordon bleu* z původního označení „rytíře řádu sv. Ducha“, jelikož členové tohoto prestižního řádu nosili modré stuhy (*cordon bleu*), což se metonymicky přeneslo na „distingovaného člověka“ a žertovně pak i na „zručného kuchaře/zručnou kuchařku“. Na těchto příkladech Nyrop poukazuje na to, že ironický nebo žertovný význam může získat frekvenční převahu nad původním významem, který je postupem času zapome-

46 V originále: «la variation du vocabulaire ne se limite pas à ce qu'exige la nature même du groupe; elle est grossie intentionnellement par suite de la tendance qu'a chaque groupe à marquer extérieurement son indépendance et son originalité; tandis que l'action de la société générale tend à uniformiser la langue, l'action des groupements particuliers tend à la différencier [...]. Il y a là deux tendances antagonistes qui résultent immédiatement et du caractère de la langue générale et du rôle spécial des langues particulières.»

nut, a zároveň může vymizet i ironická či žertovná nuance, která posun významu motivovala.

Podnětné úvahy sociosémantického rázu vypracoval před vypuknutím války i Meilletův žák Joseph Vendryes, který ale monografii *Le langage* mohl publikovat až roku 1921. Třetí část této monografie je věnovaná lexikonu, přičemž její druhá kapitola přebírá slavný název *Comment les mots changent de sens*⁴⁷, kde Vendryes nastiňuje koncepci idiolektu:

„...slovník není nikdy fixní, protože závisí na okolnostech. Každý mluvčí si vytváří svůj slovník v průběhu celého života sérií výpůjček ze svého okolí. Slovník si rozšiřujeme, ale také ho zmenšujeme a transformujeme. Jde o neustálý pohyb slov, která do něj vstupují a která z něj vystupují.“ (Vendryes 1921: 225–226)⁴⁸

Také Vendryes kritizuje Darmesteterovu organickou metaforu, tj. že slova mají „život“ (*idem*: 226), neboť se podle něj o „zrození“ slova dá hovořit jen výjimečně v případech, kdy lze určit moment, kdy dosud neznámé slovo vstoupilo do úzu. Jako příklad takto výjimečně dochovaného „zrození“ udává Vendryes rok 1894 pro slovo *chandail* („svetr přes hlavu, dres“), které bylo utvořené aferézou z *marchand d'ail* = „prodejce česneku“ podle vlněného oděvu těchto prodejců na tržišti Les Halles v Paříži (*ibidem*). Spíše tedy než o *naissance* („zrození“) navrhuje Vendryes mluvit o *introduction*, tedy o „uvedení“ slova do obecné francouzštiny. Toto dokladuje na příkladu dvou dobových neologismů: adaptovaného anglicismu *indésirable* („nevítaný, nechťený“), rozšířeného po blíže neurčené aféře s odmítnutím vstupu do USA nejmenované celebrity, a také na příkladu slova *rescapé* („přeživší“). Podle Vendryese jde o velmi rychle difundovaný regionalismus původem ze severofrancouzského regionu Pas-de-Calais, který se rozšířil po obrovském důlním neštěstí v Courrières roku 1906 zásluhou žurnalistů do obecného povědomí (*idem*: 227).

V otázce lexikálních inovací je Vendryes zdrženlivý, vyslovuje dokonce tezi, že „schopnost tvořit nová slova je pravděpodobně jen iluze“ (*faculté de créer des mots nouveaux n'est probablement qu'une illusion*; *idem*: 271), protože hlavní princip jazykového vývoje spočívá v transformování existujících prvků, a ne v kreacích zcela nových (*ibidem*). Nové kombinace fonémů jsou podle něj vzácné, protože jsou vlastně zbytečné, když „si můžeme skoro libovolně vypůjčit to, co chybí, třeba i jen pro jednorázové použití“ (*on peut presque à volonté emprunter ce qui manque, même pour un usage momentané*; *idem*: 269). Je tedy zřejmé, že Vendryesův postoj v otázce

47 Ten sice proslavil Meillet (viz výše), ale jak Vendryes podotýká, název použil už v roce 1888 lexikograf E. Littré pro stejnojmennou knihu, ke které úvod a poznámky sepsal Bréal (Vendryes 1921: 225).

48 V originále: «...le vocabulaire n'est jamais fixé parce qu'il dépend des circonstances. Chaque sujet parlant se constitue son vocabulaire d'un bout à l'autre de sa vie par une série d'emprunts à son entourage. On augmente son vocabulaire, mais on le diminue aussi et on le transforme. C'est un va-et-vient perpétuel de mots qui entrent et qui sortent.»

výpůjček byl méně neutrální než Meilletův. Vendryes francouzštině vyčítá „spěch, se kterým adoptuje nová slova, když ta stará, ale stále dostatečně živá, postačovala k vyjadřování“ (*empressement qu'il met à adopter des mots nouveaux, quand les vieux, parfaitement vivaces, suffisaient à l'expression; ibidem*). Tuto tezi rozvíjí na příkladu obtížnosti prosadit jakoukoli novou lexikální jednotku bez kontextu, který by jí poskytl vysvětlující komentář. Takové slovo ale zároveň musí být dostatečně zajímavé, expresivní a musí vyvolat u posluchače emocionální odezvu neboli *impresi*:

„Imprese, kterou vytváří neznámé slovo, se může hodně lišit od jednoho posluchače k druhému, ale vždy větší či menší *impresi* vyvolá; rozdíl se poměřuje stupněm posluchačovy citlivosti, imaginace nebo i pouhé nervozity.“ (*idem*: 270)⁴⁹

Vendryes stejně jako Meillet zdůrazňuje roli sociálních skupin a obsáhle se věnuje i argotu (2. kap. 3. části «*Dialectes et langues spéciales*» ; *idem*: 293–305). I když argotu přisuzuje spíše deformační než kreativní roli (*l'argot déforme, il ne crée pas; idem*: 269) a jeho zdroje vidí spíše ve výpůjčkách z regionálních variant francouzštiny než z cizích jazyků (*idem*: 298), ve shodě s ostatními tehdejšími lingvisty konstatuje extrémní vágnost termínu *argot*:

„Slovo *argot* je dnes termín dosti vágní. V podstatě se nejedná o nic jiného než o jiné označení speciálního jazyka a existuje tolik *argotů*, kolik existuje specializovaných skupin. Co charakterizuje *argot*, je jeho nekonečná variantnost; neustále se mění, podle situací a míst.“ (*idem*: 295)⁵⁰

Obdobně jako Vendryes traktovali o argotu mnozí další lingvisté té doby, zdá se, že toto téma bylo v první polovině 20. století téměř kanonizováno. Detailněji se ale teším Vendryese ani dalším z řady Meilletových žáků či pozdějších obdivovatelů, kteří do svých prací více či méně začleňovali jeho sociální pojetí jazyka, není třeba věnovat – výčet by byl ostatně nejen dlouhý, ale hlavně neúplný.

Z řady významných Meilletových žáků, kteří silně ovlivnili i českou jazykovědu, připomeňme snad jen Luciena Tesnière, zakladatele závislostní syntaxe (viz Macháčková 1991), nebo Émila Benvenista, zakladatele tzv. výpovědní lingvistiky (*linguistique de l'énonciation*), jehož úzký vztah k Meilletovi i k Pražské škole detailně popisuje Krásová (2017).

49 V originále: «L'impression produite par un mot inconnu peut varier beaucoup d'un sujet à l'autre, mais il y a toujours plus ou moins l'impression ; la différence se mesure au degré de sensibilité, d'imagination ou seulement de nervosité du sujet.»

50 V originále: «Le mot *argot* est aujourd'hui un terme assez vague. Au fond, ce n'est qu'un autre nom de la langue spéciale, et il y a autant d'argots que de groupes spécialisés. Ce qui caractérise l'argot, c'est son infinie variété ; il se modifie sans cesse, suivant les circonstances et les lieux.»

Závěrem připomeňme vliv Meilleta na lexikologii druhé poloviny 20. století skrze osobnost Georgese Matorého a jeho knihu *La méthode en lexicologie* [Metoda v lexikologii] (Matoré 1953), kde je věnována velká pozornost propojení lexikologie a sociologie, mj. skrze Meilletovo dělení důvodů pro významové změny (Matoré 1953: 14). Lexikostatistický Matorého koncept slov jako svědků doby, ve které vznikly, tzv. *mots-témoins* (doslovně „slova-svědci“, svědecká slova), rozvíjí ideu provázanosti neologické aktivity s dějinnými událostmi.

Matoré popisuje sociálně-jazykovou změnu, jejímž příznakem je typicky produkce neologismů, následovně:

„...to, co charakterizuje *svědecké slovo* [to je,] že prokazuje dynamiku: svědecké slovo je symbolem *změny*. [...] Svědecké slovo je neologismus; náhlá mutace, která mu dala vzniknout, je příznakem nové *situace*, sociální, ekonomické, estetické atd...: označuje *přelom*.“ (Matoré 1953: 66; kurziva autora)⁵¹

V této své teorii přitom vychází ze vzoru propagovaného autorem monumenální jedenáctisvazkové *Histoire de la langue française: des origines à 1900* [Historie francouzského jazyka: od počátků do roku 1900] Ferdinandem Brunotem (Brunot 1905–1938). Ten studium odrazu sociálních zvrátů v jazyce označoval jako „filologickou sociologii“ (viz Brunotův text z roku 1924, citovaný Tournierem – Tournier 1998: 133–134).

Matoré přidává k Brunotově historické manuální exerpci důležitý statistický aspekt. Ten se s rozvojem počítačů ukázal jako vizionářský a následně jej rozvíjela a rozvíjí lexikální statistika, ve Francii známá jako tzv. lexikometrie, též textometrie či logometrie (viz mj. Brunet 1981 nebo Mayaffre 2000 a také zde níže kap. 4.2.6).

Matorého metoda také rezonuje s dnešní postupnou digitalizací korpusů historických slovníků i metalingvistických textů, jakými jsou např. korpus *Grand Corpus des dictionnaires (IXe–XXe s.)* [Velký korpus slovníků (9.–20. stol.)]⁵² nebo *Grand Corpus des grammaires et des remarques sur la langue française (XIVe–XVIIe s.)* [Velký korpus gramatik a poznámek o francouzském jazyce (14.–17. stol.)].⁵³ Tyto korpusy, komercializované nakladatelstvím Classiques Garnier, jsou dobrým příkla-

51 V originále: «...ce qui caractérise le *mot-témoin* [c'est] qu'il manifeste un dynamisme: le mot-témoin est le symbole d'un *changement*. [...] Le mot-témoin est un néologisme ; la mutation brusque qui lui donne naissance est le signe d'une nouvelle *situation* sociale économique, esthétique, etc...: il marque un *tournant*.»

52 Viz *Grand Corpus des dictionnaires (IXe–XXe s.)* [online]. Numérique - Classiques Garnier [cit. 2021-01-21]. Dostupné z: <https://classiques-garnier.com/grand-corpus-des-dictionnaires-ixe-xxe-s.html>. Zde také lze stáhnout prezentaci tohoto placeného korpusu.

53 Viz *Grand Corpus des grammaires et des remarques sur la langue française (XIVe–XVIIe s.) – Dictionnaires, grammaires et encyclopédies* [online]. Numérique - Classiques Garnier [cit. 2021-01-21]. Dostupné z: <https://classiques-garnier.com/grand-corpus-des-grammaires-et-des-remarques-sur-la-langue-francaise-xive-xvii-s.html>. Prezentace obsahu korpusu stáhnutelná tamtéž.

dem propojitelnosti komerčního sektoru s akademickými snahami o digitalizaci kulturního dědictví jazykového charakteru.

Svědecká slova jsou „současníky věcí, které označují“ (*contemporains des choses qu'ils désignent*; Matoré 1953: 67), proto je podle Matorého důležité zabývat se hledáním tzv. datací (*datations*), tj. prvních (zaznamenaných) použití slov. Tento jeho koncept bude v následujících kapitolách rozvíjen detailní analýzou původu metalingvistických termínů označujících dobovou a sociální příznakovost.

V této kapitole jsme se pokusili krátkým historickým exkurzem k pionýrským pracím sociolexikologického rázu ukázat, že detailní kategorizace projevů a příčin lexikálních změn sahá přinejmenším do 2. poloviny 19. století. Vznik metalingvistických termínů *néologie*, *néologisme* apod. lze ve francouzštině ale datovat ještě o století dříve, přičemž systematické jazykové komentáře o nových slovech v jazyce společenských elit sahají až do století sedmnáctého, což bude dokladováno v následujících podkapitolách.